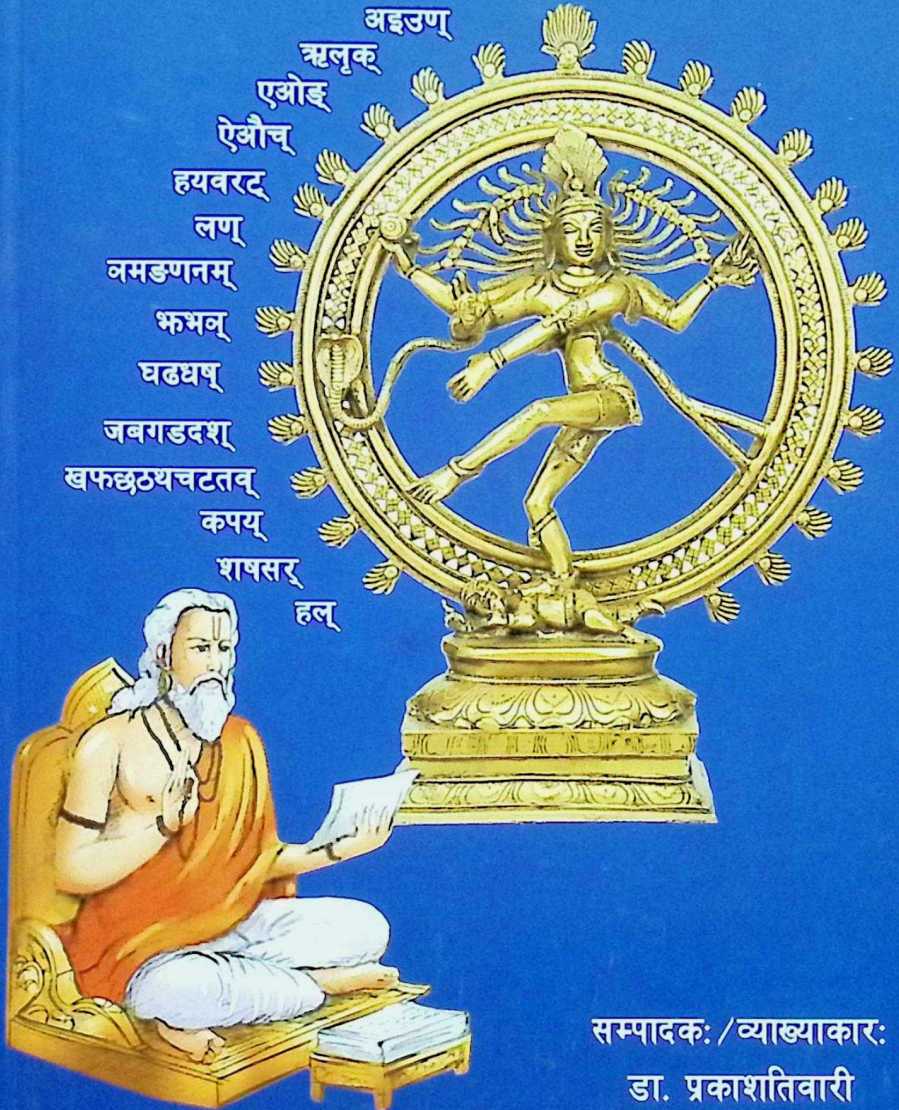

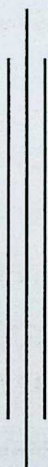
पाणिनीयशिक्षा

(सूत्रश्लोकयोर्लघुवृद्धपाठव्याख्यासंवलितः)

पाणिनीयशिक्षा

(सूत्रश्लोकयोर्लघुवृद्धपाठव्याख्यासंवलित)

सम्पादकः/व्याख्याकारः

डा. प्रकाशतिवारी

पाणिनीयशिक्षा

प्रकाशकः : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
कमलपोखरी/भोटाहिटी, काठमाडौं
०१-४४२३३३३, ५३२७२४६, ५३४५८३४
इमेल : vidyarthi_pub@yahoo.com
वेब साइट : www.vidyarthiprakashan.com

संस्करणम् : प्रथमम्
प्रकाशनसमयः : २०७८
प्रकाशितपुस्तकसंख्या : ५००
मूल्यम् : २५०/- रुप्यकाणि
सर्वाधिकारः : व्याख्याकाराधीनः
ISBN : 978-9937-739-95-5
सुशाङ्ख्यसंयोजनः : सुमनमहर्जनः
मुद्रण : गुरुगणेश-अफसेट-प्रेसः, कीर्तिपुरम् ।
९८५११५१७७५

PANINIYASHIKSHYA

Editor by

Dr. Prakash Tiwari

शुभाशंसा

पूर्वीय वाङ्मयमा सर्वप्राचीन आर्षग्रन्थ वेदको सर्वोपरि स्थान रहेको छ । उपनिषद् (वेदान्त)लाई पराविद्या र चारवेद एवं वेदाङ्गलाई अपराविद्या भनिन्छ । ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद गरी वेदहरू चार प्रकारका छन् । वेदका धेरै शाखा-प्रशाखाहरू रहेका छन् । सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यं, नवधाऽथर्वणो वेदः भनेर यजुर्वेदको १०१ शाखा, सामवेदको १००० शाखा, ऋग्वेदको २१ शाखा र अथर्ववेदको ९ शाखा रहेको कुरा पतञ्जलिले महाभाष्यमा उल्लेख गरेका छन् । छन्दशास्त्र, कल्प, ज्योतिष, निरुक्त, शिक्षा र व्याकरणलाई वेदाङ्ग भनिन्छ । कल्पसूत्रको पनि धर्मसूत्र, गृह्यसूत्र, श्रौतसूत्र र शुल्वसूत्र गरी चार भेद रहेका छन् । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च, भनिएको हुँदा षडङ्गले पूर्ण वेदको अध्ययन गर्नु पर्दछ । वेदाङ्गहरूमा शिक्षाग्रन्थको सर्वोपरि स्थान रहेको छ । हजारौं वर्षपूर्वदेखि वैदिकपरम्परामा वेदमन्त्रपाठको शृङ्खला चल्दै आएको छ । आज पनि वैदिकमन्त्रोच्चारणमा एकरूपता हुनुको कारण वर्णोच्चारणशिक्षाले नै सम्भव भएको हो । वर्णोच्चारणका सम्बन्धमा विभिन्न ऋषिमहर्षिहरूका मतहरू पाइन्छन् । ती मतहरू वेदविशेष र ग्रन्थविशेषका लागि आधिकारिक मानिन्छन् । शिक्षाग्रन्थमा वर्णहरूको उच्चारण, स्थान, प्रयत्न, घोषत्व प्राणत्व दृष्टान्तादि निरूपण गरिएको पाइन्छ । त्यहाँ द्रुत-मध्यम-विलम्बितवृत्तिहरूमा पनि विचार गरिएको पाइन्छ । सप्तस्वरास्तु गीयन्ते सामभिः सामगैर्बुधैः इत्यादि वचनहरूले सामवेदीयशिक्षाको सात स्वरलाई चर्चा गरिएको देखिन्छ ।

संस्कृत वैयाकरणहरूले वाङ्मयलाई कृत, प्रोक्त, दृष्ट र आम्नात गरी चारप्रकारमा विभाजन गरेको पाइन्छ । वेदलाई दृष्ट अन्तर्गत राखिएको पाइन्छ । दृष्टं सामः । चराचर सम्पूर्ण जगत्का कारणनियन्ता कर्तारूप ईश्वरलाई मानेर यः सर्वत्रः स सर्वविद्को मान्यतानुरूप ईश्वरलाई सर्वज्ञ मानिएको छ । शब्दशक्तिका सन्दर्भमा पनि ईश्वरेच्छाशक्तिः भनिएको छ । सर्वेषान्तु नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे भन्ने मनुस्मृतिको वचन रहेको छ । याज्ञवल्क्य, वाशिष्ठी, कात्यायानी, पाराशरी, माण्डवी, अमोघानन्दिनी, लघ्वमोघानन्दिनी, माध्यन्दिनी, लघुमाध्यन्दिनी, वर्णरत्नप्रदीपिका, केशवी, पद्यात्मिका केशवी, मल्लशर्मकृता, स्वराङ्कुशा,

षोडशश्लोकी, अवसाननिर्णय, स्वरभक्तिलक्षणपरीशिष्ट, क्रमसन्धान, गलवृक्, मनःस्वार, प्रातिशाख्यप्रदीप, विसर्गाङ्गुलिप्रदर्शनप्रकार, यजुर्विधान, स्वराष्टक, क्रमकारिका, पाणिनीय, शिक्षाप्रकाश, नारदी, सामवेदीया गौतमी, सामवेदीया लोमशी, अथर्ववेदीया माण्डूकी, गरी ३१ वटा शिक्षाहरूको सङ्कलन गरी रामप्रसाद त्रिपाठीद्वारा शिक्षासङ्ग्रह ग्रन्थ प्रकाशित भएको पाइन्छ ।

विभिन्न आचार्यहरूले आ-आफ्ना परम्परा अनुरूप तत्तत् शाखाको उच्चारणविधिको ज्ञानका लागि शिक्षाग्रन्थहरूको रचना गरे । यद्यपि सबै शिक्षाग्रन्थहरूको प्रतिपाद्य विषय उच्चारण विधि नै रहेको पाइन्छ । तर पनि वर्णहरूको सङ्ख्या, स्थान, करण आदि विषयमा बहुत्र वैषम्य देखिन्छ । यी सबै प्रकारका शिक्षाहरू मध्ये पाणिनीयशिक्षा प्रसिद्ध रहेको छ । सबै प्रकारका शिक्षाग्रन्थहरूसँग नजिक देखिने भएकाले नै पाणिनीयशिक्षाको महिमा बढेको हो ।

व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् (पा.शि.) भनेर पाणिनीयशिक्षामा स्वर, काल, स्थान, करण, अनुप्रदान, सन्धि आदि उच्चारण विधि परिज्ञानका लागि आवश्यक वर्णोच्चारण विधि प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । पाणिनीयशिक्षामा पाणिनीयं मतं यथा भन्ने उक्तिबाट यो अरु कसैले लेखेका हुन् पाणिनिको होइन भन्ने भनाइ पनि विद्वान्हरूका बिच देखिन्छ । यदि पाणिनिले लेखेको भए आफ्नो नाम लेख्ने थिएनन् । आधुनिक लेखकहरू आफ्नो नामबाट ग्रन्थ प्रकाशित गर्दछन् तर मूलपाठमै आफ्नो नाम समावेश गर्दैनन् । मदीय वा अस्मदीय भनेर कर्ताको नाम नहुने भएकाले पाणिनीय भनिएको हो । आचार्य परम्परा भएकाले पनि नाम समावेश भएको हो । पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि भनेर उत्तमपुरुषको सङ्केत दिएका छन् । भन्ने भनाई तथ्यको नजिक देखिन्छ । यद्यपि पाणिनिले सूत्रात्मक रूपमा वर्णोच्चारण शिक्षाको उपदेश गरे । त्यही उपदेशलाई कालक्रममा उनकै भाइ पिङ्गलले श्लोकात्मक रूपमा रचना गरेका हुन् भन्ने किम्बदन्ती प्रसिद्ध रहेको छ ।

मनमोहन घोषका अनुसार स्वकल्पित मूल पाठ, शिक्षा पञ्जिकानुसारी पाठ, शिक्षाप्रकाशानुसारी पाठ, याजुष पाठ (लघुपाठ), ऋक्पाठ (बृहत्पाठ) गरी पाणिनीयशिक्षाको प्रकाशन गरेका छन् । युधिष्ठिर मीमांसक, भगवत् दत्त शास्त्रीलगायतका विद्वान्हरूले पाणिनिकृत रूपमा सूत्रात्मक पाणिनीयशिक्षालाई

प्रकाशित गरेका छन् । अग्निपुराणको ३३६ अध्यायमा पनि शिक्षाको वर्णन गरिएको छ । पाणिनीयशिक्षाका केही पाठभेदहरू देखिन्छन् । मनमोहन घोषले सम्पादन गरेको पाणिनीयशिक्षामा पाँच वटा पाठहरू सङ्कलित छन् । त्यसभन्दा पूर्व नै १८ श्लोकात्मक पाणिनीयशिक्षाको प्रकाशन गरेका घोषले त्यसैलाई पाणिनीयशिक्षाको संस्कृत मूलपाठ भनेका छन् । तर अन्य भारतीय विद्वान्हरूले मनमोहन घोषको स्वकल्पित रचना मान्छन् ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले चारवर्षे शास्त्रीतहको पाठ्यक्रम निर्माणका क्रममा पाणिनीयशिक्षालाई पनि व्याकरण विषयको पाठ्यक्रममा र वेद शिक्षण विभागअन्तर्गत वेदको पाठ्यक्रममा समेत समावेश गरेको छ । पाणिनीयशिक्षासूत्रको पठनपाठनमा सहजता होस् भन्ने हेतुले प्रस्तुत पुस्तकमा पाणिनीयशिक्षासूत्रका लघुपाठ र वृद्धपाठलाई नेपाली भाषामा व्याख्यान गरी प्रस्तुत गरिएको छ । साथै पाणिनीयशिक्षाको श्लोकपाठमा पनि लघुपाठ र वृद्धपाठ गरी दुई प्रकारका पाठहरू देखिन्छन् । लघुपाठलाई वाजसनेयीय प्रातिशाख्यअन्तर्गत र वृद्धपाठलाई ऋक्प्रातिशाख्यअन्तर्गत रहेको मानिन्छ । ती दुवै पाठलाई यसै पुस्तकमा समावेश गरिएको छ । साथै श्लोकात्मक पाणिनीयशिक्षाका श्लोकहरूलाई अन्वय, शब्दार्थ, संस्कृत व्याख्या र नेपाली व्याख्यामा समेत अनुवाद गरी जिज्ञासु पाठकहरूका लागि सरल र बोधगम्य बनाइएको छ । यस कार्यले संस्कृत व्याकरणका जिज्ञासु छात्र एवं भाषाविज्ञानका अन्वेषकहरूका लागि समेत यो पुस्तक उपयोगी हुने छ भन्ने मैले विश्वास लिएको छु । गहन अध्ययन, खोज र व्याख्यान गरी प्रस्तुत पुस्तक तयार पारिएको छ । यस प्रकारको रचनात्मक कार्य गर्ने प्रियशिष्य प्रकाश तिवारीलाई हार्दिक धन्यवाद दिन्छु । साथै लेखकको लेखनी निरन्तर क्रियाशील रहोस् भन्दै उत्तरोत्तर प्रगतिको शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

दिनाङ्क : २०७८, गुरुपूर्णिमा

प्रा.माधवराज गौतम

पूर्वउपकुलपति

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

शिक्षा शिक्षणे धातुबाट शिक्षाशब्द बन्दछ। कुनै काम गर्न जान्ने चाहना, इच्छा वा सीपलाई शिक्षा भनिन्छ। शक्तो भवितुमिच्छा अर्थात् सार्थ वा योग्य बनाउने शिक्षणप्रक्रियालाई शिक्षा भनिन्छ। शिक्षयतीति शिक्षा कुनै वस्तुको सैद्धान्तिक ज्ञान आर्जन गर्नु नै शिक्षा हो। जुन विधिबाट वैदिक मन्त्रहरूको शुद्धसँग उच्चारण, सम्पादन र प्रयोग गर्न सकिन्छ त्यो शास्त्र शिक्षा हो। मन्त्रोच्चारणमा शब्द, अक्षर र स्वरको राम्रो ज्ञान हुनु पर्दछ। त्यसको व्यवस्था शिक्षाशास्त्रमा गरिएको हुन्छ। वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम र सन्तान शिक्षाका विषय हुन्। अकारादि वर्ण, उदात्तानुदात्तस्वरितादि स्वर, स्थानप्रयत्नघोषत्वप्राणत्वादि बल, श्रुतिमधुरता साम र सन्धि एवं सन्धिविच्छेदलाई सन्तान भनिन्छ। शिक्षाको प्रयोजन नै यिनै नियमहरूको जानकारी दिनु हो। शिक्षाशास्त्रमा वेदको उच्चारण गर्ने तरिका वर्णोच्चारणविधि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ। स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्षयते उपदिश्यते सा शिक्षा। अर्थात् स्वरव्यञ्जनादिवर्णको उच्चारण प्रक्रियाको ज्ञान उपदेश गर्ने शास्त्र नै शिक्षा हो। शिक्षामा मन्त्रको स्वर, अक्षर, मात्रा र उच्चारणको विवेचना गरिएको हुन्छ। वैदिकमन्त्रको उच्चारणमा स्वरको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ। शिक्षाग्रन्थमा उदात्त, अनुदात्त, स्वरित, प्रचय आदि स्वर र अकारादि वर्णहरूको उच्चारण तोकिएअनुसार नै गर्नु पर्दछ। उच्चारणले ठीकसँग स्वर छुट्याउन हातले स्वरमुद्रा प्रदर्शन गर्नु पर्दछ। वेदका भिन्न भिन्न शाखाका लागि छुट्टा छुट्टै नियमहरू प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ। ऋग्वेदको पाणिनीयशिक्षा, कृष्णयजुर्वेदको व्यासशिक्षा, शुक्लयजुर्वेदको याज्ञवल्क्यशिक्षा आदि २५ शिक्षाहरू, सामवेदको गौतमीशिक्षा, लोमशीशिक्षा र नारदीयशिक्षा आदि र अथर्ववेदको माण्डूकीशिक्षा गरिएका शिक्षाहरू प्रसिद्ध छन्।

समयको क्रमसँगै रचना गरिएका शिक्षाहरू कति छन् र कस्ता अवस्थामा छन् भन्ने कुरा आजसम्म अन्वेषणको गर्भमा नै रहेको छ। युधिष्ठिर मीमांसकले करिव १०० वटा शिक्षाग्रन्थहरूमध्ये ६० भन्दाधेरै शिक्षाग्रन्थहरू हस्तलिखित रूपमा नै प्राचीन सङ्ग्रहालयहरूमा रहेको बताएका छन्। शिक्षासङ्ग्रह नामक पुस्तकमा ३२ वटा शिक्षा प्रकाशन गरिएको छ। हाल जे जति शिक्षाग्रन्थहरू प्रकाशित छन् तीमध्ये सामान्य वर्णोच्चारणसँग सम्बद्ध आपिशलि, पाणिनि र चन्द्रगोमिद्वारा रचना गरिएका शिक्षाग्रन्थहरू बढी प्रसिद्ध रहेका छन्। मीमांसकले शिक्षासूत्राणि पुस्तकमा यिनै तीन शिक्षाहरूको प्रकाशन गरेका छन्।

वर्तमान अवस्थामा सूत्रात्मकशिक्षा र श्लोकात्मकशिक्षा गरी पाणिनीयशिक्षाका दुई प्रकारका पाठहरू उपलब्ध छन्। सूत्रात्मक र श्लोकात्मक शिक्षामा पनि लघुपाठ र वृद्धपाठ गरी दुई-दुई प्रकारका भेदहरू पाइन्छन्। हाल आधुनिक पाणिनीयवैयाकरणहरूमा पाणिनीयशिक्षाको श्लोकपाठ नै प्रसिद्ध रहेको छ। वैदिक विद्वान्हरूले पनि वेदाङ्ग अन्तर्गत श्लोकात्मक पाणिनीयशिक्षाको नै पाठ गर्दछन्। यजुर्वेद अन्तर्गतको याजुषप्रातिशाख्य अर्थात् वाजसनेयिप्रातिशाख्य पाठमा रहेको श्लोकात्मक शिक्षालाई पाणिनीयशिक्षाको लघुपाठ मानिन्छ भने ऋग्वेद अन्तर्गतको ऋगप्रतिशाख्य पाठमा रहेको श्लोकात्मक

शिक्षालाई पाणिनीयशिक्षाको वृद्धपाठ भनिन्छ । लघुपाठमा ३५ वटा श्लोक र वृद्धपाठमा ६० वटा श्लोकहरू रहेका छन् ।

सूत्रात्मक पाणिनीयशिक्षापाठका सन्दर्भमा पनि विद्वान्हरूका बीचमा मतैक्यता पाइँदैन । तथापि स्वामी दयानन्दसरस्वतीले विक्रमसंवत् १९३६ सालमा भारतको प्रयागमा एक ब्राह्मणका घरबाट प्राप्त गर्नु भएको हस्तलिखितग्रन्थ नै पाणिनीयशिक्षाको लघुसूत्रपाठ मानिन्छ । पछि वहाँले वि.सं १९३६ को अन्तमा वर्णोच्चारणशिक्षा नामबाट उक्त ग्रन्थको प्रकाशन गर्नुभएको छ । यसमा ७३ वटा सूत्रहरू रहेका छन् । यसको पछाडिका केही पानाहरू जीर्ण भएकाले पूर्ण भएको छैन भन्ने भनाई पनि रहेको पाइन्छ । युधिष्ठिर मीमांसकले धेरै अनुसन्धान पश्चात् विक्रमसंवत् २०२४ सालमा शिक्षासूत्राणि भन्ने पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकमा आपिशल, पाणिनि र चन्द्रगोमिद्वारा विरचित शिक्षासम्बन्धी सूत्रहरूलाई यथेष्ट तथ्यहरूका आधारमा राखेर प्रकाशन गरेका छन् । यस पुस्तकको भूमिकामा उनले पाणिनीयशिक्षासूत्रको वृद्धपाठ प्रकाशन गर्दाको प्रयत्न र कठिनाइलाई पनि उल्लेख गरेका छन् । पाणिनीयशिक्षासूत्रको वृद्धपाठमा मीमांसकले उपक्रममा तीनवटा श्लोक सहित ११४ वटा सूत्रहरूलाई समावेश गरेका छन् । उनले अष्टाध्यायीको व्याख्याग्रन्थहरू काशिका, न्यास, पदमञ्जरी, शब्दकौस्तुभ आदि ग्रन्थहरूमा पाणिनीयशिक्षाका सूत्रहरू उद्धृत भएको प्रमाण प्रस्तुत गर्दै वाक्यपदीय, हैम बृहद् वृत्ति, हैम बृहद्व्यास, वैदिकाभरण टीका, शब्दभाष्य लगायतका ग्रन्थहरूमा समेत पाणिनीयशिक्षाका सूत्रहरू भेटिएको तर्क प्रस्तुत गरेका छन् ।

पाणिनीयशिक्षाको सूत्रपाठमा स्थानप्रकरण, करणप्रकरण, अन्तःप्रयत्नप्रकरण, बाह्यप्रयत्नप्रकरण, स्थानपीडनप्रकरण वृत्तिकारप्रकरण, प्रक्रमप्रकरण र नाभितलप्रकरण गरी आठवटा प्रकरणमा सूत्रहरूलाई विभाजन गरिएको छ । पाणिनीयशिक्षाको श्लोकपाठमा भने साठी वटा श्लोकहरूलाई एघार प्रकरणमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । श्लोकपाठको अन्तिममा- अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा गीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शङ्कर एकादश । भनेर पाणिनीयशिक्षा श्लोकपाठको श्लोक १ देखि श्लोक ५ सम्म प्रथमखण्ड, श्लोक ६ देखि श्लोक १० सम्म द्वितीयखण्ड, श्लोक ११ देखि श्लोक १५ सम्म तृतीयखण्डः, श्लोक १६ देखि श्लोक २० सम्म चतुर्थखण्ड, श्लोक २१ देखि श्लोक २५ सम्म पञ्चमखण्ड, श्लोक २६ देखि श्लोक ३१ सम्म षष्ठखण्ड, श्लोक ३२ देखि श्लोक ३७ सम्म सप्तमखण्ड, श्लोक ३८ देखि श्लोक ४२ सम्म अष्टमखण्ड, श्लोक ४३ देखि श्लोक ४८ सम्म नवमखण्ड, श्लोक ४९ देखि श्लोक ५५ सम्म दशमखण्ड र श्लोक ५६ देखि श्लोक ६० सम्मलाई एकादशखण्डमा विभाजन गरिएको छ ।

पाणिनीयशिक्षाका यी चारवटै पाठहरू अर्थात् सूत्रात्मक पाणिनीयशिक्षाको लघुपाठ र वृद्धपाठ एवं श्लोकात्मक पाणिनीयशिक्षाको लघुपाठ र वृद्धपाठहरूलाई एउटै ग्रन्थमा समावेश गरी प्रकाशन भएको पाइँदैन । त्यसै गरी श्लोकात्मक पाणिनीयशिक्षाको लघुपाठ ३५ श्लोकको पनि पृथक् रूपमा प्रकाशन भएको भेटिएन ।

अतः यही आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी पाणिनीयशिक्षाका सूत्रपाठ र श्लोकपाठलाई संस्कृत र नेपाली भाषामा समेत व्याख्या गरी यो पुस्तक तयार पारिएको हो । प्रस्तुत पुस्तकले पाणिनीयशिक्षाका सम्बन्धमा जिज्ञासा राख्ने पाठकहरूका लागि थोरै मात्रामा भएपनि सहयोग पुऱ्याउने नै छ भन्ने आशा गर्दछु ।

नेपाल, भारतलगायत देशविदेशका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा भाषाविज्ञानको अध्ययन अध्यापन हुने गर्दछ । संस्कृत भाषा र आधुनिक भाषाहरूका माध्यमबाट समेत वर्णोच्चारणका विविध आयामहरूका सन्दर्भमा अध्ययन अनुसन्धान हुँदै आइरहेको छ । यस क्रममा आचार्य पाणिनि र पाणिनीयशिक्षाको महत्ता, विशिष्टता र आवश्यकता समेत बढ्दै गइरहेको छ । हाल नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले शास्त्रीतहलाई चारवर्षे बनाउँदै नयाँ पाठ्यक्रम निर्माण गरिरहेको छ । उक्त क्रममा पाणिनीयशिक्षासूत्रलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरिएको हुँदा उक्ततहको पाठ्यसामग्रीका लागि समेत उपयोगी हुने अपेक्षा गर्दछु ।

प्रस्तुत पुस्तकको पाण्डुलिपि हेरी मेरो सामान्य प्रयासलाई पनि विशेष हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्दै शुभाशंसा लेखिदिनुहुने नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका पूर्व उपकुलपति एवं मेरा मार्गनिर्देशक आदरणीय गुरुवर प्राध्यापक माधवराज गौतमज्युप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । पाणिनीयशिक्षाका विषयमा खोज, अनुसन्धान गरी पुस्तक लेखनका लागि प्रेरणा दिनुहुने आदरणीय गुरुज्यूहरूमा सादर नमन गर्दछु । यसक्रममा मलाई सहयोग पुऱ्याउनुहुने पारिवारिक सदस्यहरूप्रति हार्दिक धन्यवाद व्यक्त गर्दछु । साथै सामग्री सङ्कलनका क्रममा विभिन्न विद्वान्हरूका पुस्तक, विचार, लेखरचना, प्रवचन लगायतका सामग्रीहरूलाई सन्दर्भका रूपमा लिइएको छ । अतः वहाँहरूप्रति ससम्मान हार्दिक श्रद्धाभाव व्यक्त गर्दछु । पुस्तक प्रकाशनको चाँजोपाँजो मिलाई दिनुहुने विद्यार्थी पुस्तक भण्डारका प्रमुख श्रद्धेय शान्त गौतमज्युप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै कम्प्युटर सेटिङ र आवरणकलाले सुसज्जित पारिदिनु हुने सुमनजी एवं प्रकाशन गृहलाई समेत धन्यवाद प्रकट गर्दछु ।

अन्त्यमा मेरो अज्ञान, प्रमाद वा भ्रमका कारणले अथवा कम्प्युटर टङ्कण, मुद्रण आदिका कारणले भएका त्रुटि वा कमी कमजोरीहरूप्रति विद्वान्जनसमक्ष विनम्र क्षमा याचन गर्दछु । अशुद्ध एवं त्रुटिलाई औल्याइ सुभाष दिनुहुन समेत सविनय अनुरोध गर्दछु ।

गच्छतः स्वलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति शम् ॥

गुरुपूर्णिमा, वि.सं. २०७८

विदुषां वशंवदः

डा. प्रकाश तिवारी

उपप्राध्यापकः

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

विषयसूची

मूलपाठखण्डः.....	१-१७
(क) पाणिनीयशिक्षासूत्राणि (लघुपाठः)	१
(ख) पाणिनीयशिक्षासूत्राणि (वृद्धपाठः)	५
(ग) पाणिनीयशिक्षाया लघुश्लोकपाठः.....	१०
(घ) पाणिनीयशिक्षाया वृद्धश्लोकपाठः	१३
व्याख्याखण्डः	१८-२७
(क) पाणिनीयशिक्षासूत्राणि (लघुपाठः)	१८
१. स्थानप्रकरणम्	१८
२. करणप्रकरणम्	२१
३. अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्	२२
४. बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्	२३
५. स्थानपीडनप्रकरणम्	२४
६. वृत्तिकारप्रकरणम्	२५
७. प्रक्रमप्रकरणम्	२६
८. नाभितलप्रकरणम्	२७
(ख) पाणिनीयशिक्षासूत्राणि (वृद्धपाठः)	२८-४२
१. स्थानप्रकरणम्	२९
२. करणप्रकरणम्	३२
३. अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्	३३
४. बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्	३४
५. स्थानपीडनप्रकरणम्	३६
६. वृत्तिकारप्रकरणम्	३६
७. प्रक्रमप्रकरणम्	३८
८. नाभितलप्रकरणम्	३९

१.	प्रतिज्ञा.....	४३
२.	वर्णसङ्ख्या.....	४५
३.	वर्णगणना.....	४७
४.	वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया, वर्णभेदकारणगणना च.....	५१
५.	स्वरकृतवर्णभेदाः, कालकृतवर्णभेदाश्च.....	५५
६.	पाठस्वरगानस्वरसंवादः.....	५७
७.	वर्णस्थानगणना.....	५८
८.	ऊष्मगतिभेदाः.....	५९
९.	ऊष्मगतिविशेषविवेकः.....	६०
१०.	वर्णविशेषस्थाननिरूपणम्.....	६१
११.	एओऐऔ वर्णविचारः.....	६३
१२.	संवृतविवृतवर्णविचारः.....	६४
१३.	अनुस्वारयमाऽयोगवाहस्थानविशेषः.....	६६
१४.	अनुस्वारस्वरूपादिकम्.....	६७
१५.	अनुस्वाराद्युच्चारणे विशेषः.....	६८
१६.	सदृष्टान्तं वर्णोच्चारणविधिः.....	६९
१७.	रङ्गवर्णोच्चारणविधिः.....	७०
१८.	कम्पस्वरोच्चारणवैशिष्ट्यम्.....	७४
१९.	अधमपाठकलक्षणम्.....	७६
२०.	पाठकगुणविचारः.....	७७
२१.	पाठप्रकारविशेषाणां निषेधः.....	७७
२२.	प्रातरादिकालत्रये वर्णोच्चारणविधिः.....	७९

२३.	आभ्यन्तरप्रयत्नाः.....	८१
२४.	बाह्यप्रयत्नाः.....	८२
२५.	वेदाङ्गानि	८६
२६.	हस्तकार्यस्वरनिर्देशप्रकारः.....	८८
२७.	पदशय्याः.....	९०
२८.	स्वरोच्चारणकाले हस्तप्रक्षेपविधिः	९२
२९.	मात्राविशेषनिदर्शनानि.....	९३
३०.	असद्गुरुनिन्दा	९४
३१.	सद्गुरुप्रशंसा.....	९५
३२.	अशुद्धोच्चारणे हानिः.....	९६
३३.	हस्तस्वरनिर्देशनस्यावश्यकता	९८
३४.	शिक्षाशास्त्रस्य परम्परा.....	९९
३५.	ग्रन्थान्ते मङ्गलाचरणम्.....	१००
३६.	शिक्षाप्रयोजनमधिकारिनिरूपणञ्च	१०२
३७.	शिक्षाया खण्डनिर्देशनम्परिशिष्टम्.....	१०३
	परिशिष्टम्.....	१०५-११४
	१. पाणिनीयशिक्षामूलपाठः.....	१०६
	२. अग्निपुराणान्तर्गतशिक्षापाठः.....	१०८
	३. पञ्जिकासहिताशिक्षापाठः	११०
	४. शिक्षाप्रकाशसहिताशिक्षापाठः	११२
	सन्दर्भग्रन्थसूची.....	११५-११६

(ग)	पाणिनीयशिक्षायाः वृद्धश्लोकपाठः	४३-१०४
१.	प्रतिज्ञा.....	४३
२.	वर्णसङ्ख्या.....	४५
३.	वर्णगणना.....	४७
४.	वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया, वर्णभेदकारणगणना च	५१
५.	स्वरकृतवर्णभेदाः, कालकृतवर्णभेदाश्च	५५
६.	पाठस्वरगानस्वरसंवादः.....	५७
७.	वर्णस्थानगणना	५८
८.	ऊष्मगतिभेदाः	५९
९.	ऊष्मगतिविशेषविवेकः	६०
१०.	वर्णविशेषस्थाननिरूपणम्	६१
११.	एओऐऔ वर्णविचारः	६३
१२.	संवृतविवृतवर्णविचारः.....	६४
१३.	अनुस्वारयमाऽयोगवाहस्थानविशेषः	६६
१४.	अनुस्वारस्वरूपादिकम्.....	६७
१५.	अनुस्वाराद्युच्चारणे विशेषः.....	६८
१६.	सदृष्टान्तं वर्णोच्चारणविधिः	६९
१७.	रङ्गवर्णोच्चारणविधिः	७०
१८.	कम्पस्वरोच्चारणवैशिष्ट्यम्	७४
१९.	अधमपाठकलक्षणम्.....	७६
२०.	पाठकगुणविचारः.....	७७
२१.	पाठप्रकारविशेषाणां निषेधः	७७
२२.	प्रातरादिकालत्रये वर्णोच्चारणविधिः	७९

२३.	आभ्यन्तरप्रयत्नाः.....	८१
२४.	बाह्यप्रयत्नाः.....	८२
२५.	वेदाङ्गानि	८६
२६.	हस्तकार्यस्वरनिर्देशप्रकारः.....	८८
२७.	पदशय्याः.....	९०
२८.	स्वरोच्चारणकाले हस्तप्रक्षेपविधिः	९२
२९.	मात्राविशेषनिदर्शनानि.....	९३
३०.	असद्गुरुनिन्दा	९४
३१.	सद्गुरुप्रशंसा.....	९५
३२.	अशुद्धोच्चारणे हानिः.....	९६
३३.	हस्तस्वरनिर्देशनस्यावश्यकता	९८
३४.	शिक्षाशास्त्रस्य परम्परा.....	९९
३५.	ग्रन्थान्ते मङ्गलाचरणम्.....	१००
३६.	शिक्षाप्रयोजनमधिकारिनिरूपणञ्च	१०२
३७.	शिक्षाया खण्डनिर्देशनम्परिशिष्टम्.....	१०३
	परिशिष्टम्.....	१०५-११४
	१. पाणिनीयशिक्षामूलपाठः.....	१०६
	२. अग्निपुराणान्तर्गतशिक्षापाठः.....	१०८
	३. पञ्जिकासहिताशिक्षापाठः	११०
	४. शिक्षाप्रकाशसहिताशिक्षापाठः	११२
	सन्दर्भग्रन्थसूची.....	११५-११६

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥

वाक्यकारं वररूचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥

पाणिनीयशिक्षासूत्राणि

(लघुपाठः)*

१. आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः ।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥
२. तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः ।
स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥
३. (वर्णास्) त्रिषष्टिः ।
४. स्थानमिदं, करणमिदं, प्रयत्न एष द्विधाऽनिलः ।
स्थानं पीडयति, वृत्तिकारः, प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ॥

स्थानप्रकरणम्

१. अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः ।
२. हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम् ।
३. जिह्वामूलीयो जिह्वयः ।
४. कवर्ग ऋवर्णश्च जिह्वयः ।
५. सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके ।
६. कण्ठ्यानास्यमात्रानित्येके ।
७. इचुयशास्तालव्याः ।
८. ऋदुरषा मूर्धन्याः ।
९. रेफो दन्तमूलीय एकेषाम् ।
१०. दन्तमूलस्तु तवर्गः ।
११. लृतुलसा दन्त्याः ।
१२. वकारो दन्त्योष्ठ्यः ।
१३. सृक्किणीस्थानमेकेषाम् ।
१४. उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः ।
१५. अनुस्वारयमा नासिक्याः ।

* पाणिनीयशिक्षासूत्राणामयं पाठः श्रीमद्भगवत्पाददयानन्दसरस्वतीभिरुहता प्रयत्नेनोपलभ्यः १९३६
वैक्रमब्दे आर्यभाषयाऽनूद्य वर्णोच्चारण-शिक्षा नाम्ना प्रकाशितः ।

१६. कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेकं ।
 १७. यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया एकेषाम् ।
 १८. एदैतौ कण्ठतालव्यौ ।
 १९. ओदौतौ कण्ठयोष्ठ्यौ ।
 २०. उञ्जनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः ।
 २१. द्वे द्वे वर्णे सन्ध्यक्षराणामारम्भके भवत इति ।
 २२. सरेफ ऋवर्णः ।

करणप्रकरणम्

१. जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां जिह्वा करणम् ।
 २. जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम् ।
 ३. जिह्वामध्यमेन तालव्यानाम् ।
 ४. जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम् ।
 ५. जिह्वाग्राधः करणं वा ।
 ६. जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम् ।
 ७. इत्येतदन्तःकरणम् ।

अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्

१. प्रयत्नोऽपि द्विविधः ।
 २. आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।
 ३. आभ्यान्तरस्तावत् ।
 ४. स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः ।
 ५. ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः ।
 ६. ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः ।
 ७. विवृतकरणा वा ।
 ८. विवृतकरणाः स्वराः ।
 ९. संवृतस्त्वकारः ।
 १०. इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः ।

बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्

१. अथ बाह्याः प्रयत्नाः ।
२. वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपधमानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदानाश्चाधोषाः ।
३. एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः ।
४. वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च ।
५. एकेऽन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।
६. यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः ।
७. आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः ।
८. शादय उष्माणः ।
९. सस्थानेन द्वितीयाः ।
१०. हकारेण चतुर्थाः ।

स्थानपीडनप्रकरणम्

१. तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयः पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति ।
२. अन्तस्थवर्णकरो वायुर्दक्षिणपिण्डवत् ।
३. ऊष्मस्वरवर्णकारो वायुरूर्णापिण्डवत् ।
४. उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः ।

वृत्तिकारप्रकरणम्

१. अवर्णो ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च त्रैस्वर्योपनयेन चानुनासिक्यभेदाश्च संख्यातोऽष्टादशात्मकः ।
२. एवमिवर्णादयः ।
३. लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति ।
४. तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते ।
५. यदृच्छाशब्देऽशक्तिजानुकरणे वा यदा दीर्घाः स्युस्तदाऽष्टादशप्रभेदं ब्रुवते क्लृपक इति ।
६. सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।
७. तान्यपि द्वादशप्रभेदानि ।

८. अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।
९. रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति ।
१०. वर्यो वर्येण सवर्णः ॥

प्रक्रमप्रकरणम्

१. एष क्रमो वर्णानाम् ।
२. तथैते कौशिकीया श्लोकाः ।
३. सर्वान्तेऽयोगवाहत्वाद् विसर्गादिरिहाष्टकः ।
अकार उच्चारणार्थो जनैश्च वच्यते ॥
४. = क = पयोः कपकारौ च तवर्गीयाश्चयत्त्वतः ।
पलक्कनी चख्खनतुर्जग्गिर्मर्जग्घ्नुरित्यत्र यद् वपुः ॥
५. नासिक्येनोक्तं कादीनां च इमेऽयमाः । तेषामुकारः संस्थानवर्गीयलक्षकः ।
६. उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः ।
७. इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् स्थानम् ।
८. येन निर्वृत्त्यन्ते तत् करणम् ।
९. प्रयतनं प्रयत्नः ॥

नाभितलप्रकरणम्

१. तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाम वायुरुर्ध्वमाक्रामन्नुरादीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते।

इति पाणिनीयशिक्षासूत्राणां लघुपाठः समाप्तः ॥

पाणिनीयशिक्षासूत्राणि

(वृद्धपाठः)*

१. आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः ।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥
२. तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशान्ति विप्राः ।
स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥
३. स्थानमिदं, करणमिदं, प्रयत्न एष द्विधाऽनिलः ।
स्थानं पीडयति, वृत्तिकारः, प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ॥
४. स्थानकरणप्रयत्नपरेभ्यो वर्णास्त्रिषष्टिः ।
५. चतुःषष्टिरित्येके ।
६. तत्र वर्णानां केषां किं स्थानं किं करणं प्रयत्नश्च ते, द्विधा विभज्यते (?)

स्थानप्रकरणम्

१. तत्र स्थानं तावत्
२. अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः
३. हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम्
४. जिह्वामूलीयो जिह्व्यः
५. कवर्गावर्णानुस्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम्
६. सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके
७. कण्ठ्यानास्यमात्रानित्येके
८. इचुयशास्तालव्याः
९. ऋटुरषा मूर्धन्याः
१०. रेफो दन्तमूलीय एकेषाम्
११. दन्तमूलस्तु तवर्गः
१२. लृतुलसा दन्त्याः
१३. वकारो दन्त्योष्ठ्यः
१४. सूक्विकणीस्थानमेकेषाम्
१५. उपपृध्मानीया ओष्ठ्याः
१६. अनुस्वारयमा नासिक्याः
१७. कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेके
१८. यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया एकेषाम्

* अयं वृद्धपाठो युधिष्ठिरमीमांसकमहाभागेन महता प्रयत्नेन २०२४ तमे वैक्रमाब्दे शिक्षासूत्राणि नाम्ना प्रकाशितः ।

१९. ए ऐ कण्ठतालव्यौ
२०. ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ
२१. डञ्जनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः
२२. द्विवर्णानि सन्ध्यक्षराणि
२३. सरेफ ऋवर्णः
२४. (इति) संयुक्ता वर्णाः
२५. एवमेतानि स्थानानि ।

करणप्रकरणम्

१. करणमपि
२. जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां जिह्वा करणम्
३. जिह्वामूलेन जिह्वयानाम्
४. जिह्वामध्यमेन तालव्यानाम्
५. जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम्
६. जिह्वाग्राधः करणं वा
७. जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम्
८. शेषाः स्वस्थानकरणाः
९. इत्येतत् करणम्

अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्

१. प्रयत्नोऽपि द्विविधः
२. आभ्यन्तरो बाह्यश्च
३. स्वस्थाने आभ्यान्तरस्तावत्
४. स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः
५. ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः
६. ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः
७. विवृतकरणा वा
८. विवृतकरणाः स्वराः
९. तेभ्य ए ओ विवृततरौ
१०. ताभ्यामै औ
११. ताभ्यामकारः
१२. संवृतस्त्वकारः
१३. इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः ।

बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्

१. अथ बाह्याः प्रयत्नाः
२. वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः ।
३. वर्गयमानां प्रथमा अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।
४. वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च ।
५. वर्गयमानां तृतीया अन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।
६. यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः
७. आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः
८. कादयो मावसानाः स्पर्शाः
९. यादयोऽन्तस्थाः
१०. शादय उष्माणः
११. सस्थानेन द्वितीयाः
१२. हकारेण चतुर्थाः
१३. इत्येष बाह्यः प्रयत्नः ।

स्थानपीडनप्रकरणम्

१. तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयः पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति ।
२. अन्तस्थवर्णकरो वायुर्दारुपिण्डवत्
३. ऊष्मस्वरवर्णकारो वायुरूर्णापिण्डवत् ।

वृत्तिकारप्रकरणम्

१. एवं व्याख्याने वृत्तिकाराः पठन्ति अष्टादशप्रभेदमवर्णकुलमिति ।
तत्कथमुक्तम्
२. ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च त्रैस्वर्योपनयेन च
आनुनासिक्यभेदाश्च संख्यातोऽष्टादशात्मकः ॥ इति ॥
३. एवमिवर्णादयः
४. लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति
५. तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते
६. यदृच्छाशब्देऽशक्तिजानुकरणे वा यदा दीर्घाः स्युस्तदाऽष्टादशप्रभेदं ब्रुवते
क्लृपक इति ।

७. सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।
८. तान्यपि द्वादशप्रभेदानि
९. छन्दोगानां सात्यमुगिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं (च) पठन्ति
१०. तेषामष्टादशप्रभेदानि
११. अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च
१२. रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति
१३. वर्यो वर्येण सवर्णः ।

प्रक्रमप्रकरणम्

१. एष क्रमो वर्णानाम्
२. तत्रैषां स्थानकरणप्रयत्नानां कथंप्रसिद्धिरित्युच्यते
३. इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् स्थानम्
४. येन निर्वृत्त्यन्ते तत् करणम्
५. प्रयतनं प्रयत्नः
६. उत्साहः प्रयत्नः ।
७. स्पृष्टतादि वर्णगुणः ।

नाभितलप्रकरणम्

१. तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाभिवायुरुर्ध्वमाक्रमन्नुरादीनां स्थानानामन्य-तमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते । विधार्यमाणः सोऽपि तत्स्थानानि विहन्ति । तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यत आकाशे, सा वर्णश्रुतिः । स वर्णस्यात्मलाभः ।
२. तत्र वर्णानामुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नपर्यन्तं परस्परं स्पृशति सा स्पृष्टता ।
३. यदेषत् स्पृशति सा ईत्स्पृष्टता ।
४. यदा दूरेण स्पृशति सा विवृता ।
५. यदा सामीप्येन स्पृशति सा संवृता ।
६. एषोऽन्तः प्रयत्नः
७. अथ बाह्यः प्रयत्नः
८. स एवेदानीं प्राणो नाभिवायुरुर्ध्वमाक्रम्य मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्तो तदा कोष्ठे संहन्यमाने गलबिलस्य संवृतत्वात् संवारो नाम वर्णधर्मो जायते विवृतत्वाद् विवारः ।
९. तौ संवारविवारौ

१०. तत्र यदा कण्ठबिले संवृतत्वे तदा नादो जायते ।
 ११. विवृते तु कण्ठबिले श्वासोऽनुजायते ।
 १२. तौ श्वासनादावनुप्रदानावित्याचक्षते
 १३. अन्ये श्वासनादानुप्रदानं व्यञ्जने नादवत्
 १४. तत्र यदा नाभिस्थलजध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते ।
 १५. यदा श्वासोऽनुप्रदीयते यदा श्वास (ध्वनि) संसर्गाद् अधोषो जायते ।
 १६. सा घोषवदघोषता
 १७. महति वायौ महाप्राणः
 १८. अल्पे वायावल्पप्राणः
 १९. साल्पप्राणमहाप्राणता ।
 २०. (यत्र) महाप्राणत्वम् ऊष्माणस्ते
 २१. तत्र यदानुसारिप्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्राणां निग्रहः, कण्ठबिलस्य चाल्पत्वं
 स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद् रौक्ष्यं भवतितमुदात्तमाचक्षते ।
 २२. यदा मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्राणां प्रसन्नत्वं कण्ठबिलस्य च बहुत्वं
 स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वात् स्निग्धता भवति । तमनुदात्तमाचक्षते ।
 २३. उदात्तानुदात्त सन्निकर्षात् स्वरित इति ।
 २४. स एवं प्रयत्नोऽभिनिवृत्तः कृत्स्नः प्रयत्नो भवति ।
 २५. स एवमापिशलेः पञ्चदशभेदाख्या वर्णधर्मा भवन्ति ।
 २६. तद्यथा -
 स्पृष्टता ईषत्पृष्टता विवृता संविवृता च ।
 संवारविवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता ।
 अल्पप्राणमहाप्राणता उदात्तानुदात्तस्वरिता इति ॥
 २७. इदानीं शिक्षाग्रन्थः श्लोकैरुपसंह्रियते
 २८. अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
 २९. स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं संवृतत्वं तथैव च ।
 विवृतत्वं च वर्णानामन्तःकरणमुच्यते ।
 ३०. कालो विवारसंवारौ श्वासनादावघोषता ।
 घोषोऽल्पप्राणता चैव महाप्राणः स्वरास्त्रयः ॥
 ३१. बाह्यं करणमाहुस्तान् वर्णानां वर्णवेदिनः ॥
 इति पाणिनीयशिक्षासूत्राणां वृद्धपाठः समाप्तः ॥

पाणिनीयशिक्षा (लघुश्लोकपाठः)

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
 शास्त्रानुपूर्वं तद् विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥
 प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
 पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥
 त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
 प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥
 स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ।
 यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रयौ ॥
 दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥
 यथा सौराष्ट्रिका नारी अराँ इत्यभिभाषते ।
 एवं रङ्गं विजानीयात् प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥६॥
 हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थैश्चापि संयुतम् ।
 औरसं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥७॥
 आत्मा बुद्ध्या समर्थ्यार्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥
 मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥८॥
 मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
 प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥९॥
 कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥
 तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥१०॥
 सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥११॥

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१२॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जपञ्चममध्यमाः ॥१४॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलम् उपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१५॥

यद्योभावप्रसन्धानम् उपकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यद् अन्यद् व्यक्तम् ऊष्मणः ॥१६॥

कुतीर्याद् आगतं दग्धम् अपवर्णं च भक्षितम् ॥

न तस्य परिमोक्षोऽस्ति पापान्हेरिव विल्विषात् ॥१७॥

सुतीर्यादागतं जग्धं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजति ॥१८॥

न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ।

गदगदो बद्धजिह्वश्च प्रयोगान् वक्तुमर्हति ॥१९॥

यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्द्रष्टाभिर्न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२०॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिताः ॥

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥२१॥

अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ॥

शिष्याणाम् उपदेशार्थं कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ॥२२॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥२३॥

कण्ठ्यावहाविचयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।

स्युर्मूर्धन्या ऋदुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥२४॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।

ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥२५॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य एकारौकारयोर्भवेत् ।

ऐकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥२६॥

उपध्मानीय ऊष्मा च जिह्वामूलीयनासिके ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाविनः ॥२७॥

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः ॥

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हरोः शषसेषु च ॥२८॥

ऊष्मणां च स्वराणां च विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्याम् ऐचौ ततोऽपि च ॥२९॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३०॥

यमोऽनुनासिका नह्यौ नादिनो हभ्रषः स्मृताः ।

ईषन्नादा यण्जशश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥३१॥

ईषच्छ्वासांश्वरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते ॥

शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते ॥३२॥

दाक्षीपुत्रः पाणिनेयो येनेदं व्याहृतं भुवि ॥

रत्नभूतमिदं शास्त्रं पृथिव्यां सम्प्रकाशितम् ॥३३॥

येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥३४॥

त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमां य इह पठेत् प्रयतः सदा द्विजः ॥

स भवति पशुपुत्रकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुते दिवि दिवीति ॥३५॥

इति याजुःशाखीया पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ।

पाणिनीयशिक्षा

(वृद्धश्लोकपाठः)

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
 शास्त्रानुपूर्व तद् विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥
 प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
 पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥
 त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
 प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥
 स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ।
 यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥
 दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥
 मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥
 मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
 प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥
 कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥
 तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥
 सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
 वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥
 स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
 इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥
 उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥
 ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥
 उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।
 स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥१२॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१४॥

यद्योकारप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

उरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१६॥

कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।

स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥१७॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतौ बुधैः ।

एए तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥१८॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ।

एकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।

घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२॥

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः ।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हरोः शषसेषु च ॥२३॥

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाऽक्षरद्वये ।

द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यथौकारवकारयोः ॥२४॥

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२५॥

यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्क इत्यभिभाषते ।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अराँ इव खेदया ॥२६॥

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् ।

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान् नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥

हृदये चैकमात्रास्तु अर्धमात्रास्तु मूर्धनि ।

नासिकायां तथाऽर्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥२८॥

हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांस्थेन समनुस्वरन् ।

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँ इति निदर्शनम् ॥ २९॥

मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पाश्वौ समौ भवेत् ।

सरङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३०॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता न च पीडिताः ॥

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥

गीती शीघ्री शिरः कम्पी तथा लिखितपाठकाः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥३२॥

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

धैर्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठकागुणाः ॥३३॥

शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमननुनासिकम् ।

काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।

निष्पीडितं ग्रस्तपदक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥३५॥

प्रातः पठेन् नित्यमुरःस्थितेन स्वरेणा शार्दूलरुतोपमेन ।

माध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन ॥३६॥

तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥

अमोऽनुनासिका अहरोनादिना ह्रस्वः स्मृतः ।

ईषन्नादा यण्जशस्तु श्वासिनस्तु खफादयः ॥३९॥

ईषच्छ्वासाँश्चरो विद्याद् गोर्धमैतत् प्रचक्षते ।

दाक्षीपुत्रः पाणिनेयो येनेदं व्याहृतं भुवि ॥४०॥

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ॥

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥४२॥

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोप कनिष्ठिकाम् ॥४४॥

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।

मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नव पदशय्याः ॥४५॥

अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥

अग्निरित्यन्तोदात्तम्, सोम इत्याद्युदात्तम्, प्रेत्युदात्तम् वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥

हविषां मध्योदात्तं स्वरिति स्वरितं ॥

बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तं इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥४७॥

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूढन्युदात्त उदाहृतः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः ।

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥४९॥

कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥५०॥

सुतीर्यादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१॥

मन्त्रो हीनः स्वरतोऽवर्णसो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥५२॥
 अनक्षरमनायुषं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।
 अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥५३॥
 हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४॥
 हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥
 शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते ॥
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥
 येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
 कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५७॥
 येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
 तमश्चाऽज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥
 अज्ञानाऽन्धस्य लोकस्य ज्ञानाऽञ्जनशलाकया ॥
 चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥५९॥
 त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमां य इह पठेत् प्रयतः सदा द्विजः ॥
 स भवति धनधान्यकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुते दिवि ॥६०॥
 अथ शिक्षाम्, आत्मा, उदात्तश्च, हकारम्, स्वराणां, यथा, गीती,
 अचोऽस्पृष्टा, उदात्तम्, चाषस्तु, शङ्कर एकादश ॥

इति ऋक्शाखीया पाणिनीयशिक्षा समाप्ता ।

पाणिनीयशिक्षासूत्राणि

(लघुपाठः)

१. आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः ।
स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥
शरीर भित्र खाली भागको (फेफड) आकाशमा रहने वायुबाट उत्पन्न हुने,
नाभिस्थान भन्दा तलबाट क्रमशः शरीरमा ऊर्ध्व गतिमा चढ्ने वायुले विभिन्न
भागमा विभाजन भएर जुन नाद अकारादि ध्वनिका रूपमा उच्चरित भई
वर्णरूपमा परिवर्तन भएर मुखबाट बाहिरिन्छ त्यही शब्द हो ।
२. तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशन्ति विप्राः ।
स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥
यसलाई विद्वान् व्यक्तिहरूले राम्रोसँग बुद्धिरूप गुहामा रहने भएको अत्यन्त
पवित्र अक्षरलाई ब्रह्म मान्दछन् । त्यो शब्दब्रह्मरूप अक्षरलाई राम्रोसँग
प्रयोग गर्ने पुरुषले ऐहलौकिक उन्नति र पारमार्थिक कल्याण (मोक्ष) पनि
प्राप्त गर्दछ ।
३. (वर्णास्) त्रिषष्टिः ।
वर्णहरू त्रिसठ्ठी प्रकारका हुन्छन् ।
४. स्थानमिदं, करणमिदं, प्रयत्न एष द्विधाऽनिलः ।
स्थानं पीडयति, वृत्तिकारः, प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ॥
स्थान यो हो । करण यो हो । दुई प्रकारका करण यी हुन् । वायु स्थानको पीडित
गर्ने ठक्कर दिने वाला यो हो । वृत्तिकारको विवरण, वर्णको क्रमको निर्देशन
स्थानकरणदिको परिभाषा, नाभितलबाट वर्णाभिव्यक्तिसम्भको प्रक्रियाको
वर्णन यस ग्रन्थमा गरिएको छ ।

स्थानप्रकरणम्

१. अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः
अकार, कवर्गीय वर्णहरू क, ख, ग, घ, ङ वर्ण, हकार र विसर्जनीय (विसर्गः)
कण्ठ्यस्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् । अर्थात् यी वर्णहरूको कण्ठ्य स्थान हुन्छ ।

२. हविसर्जनीयानुरूपमवेकेषाम् main. Digitization by eGangotri
केही विद्वान्हरूले हकार र विसर्जनीय यी दुई वर्णलाई उरः स्थान भएको मान्दछन् ।
३. जिह्वामूलीयो जिह्व्यः
जिह्वामूलीय वर्ण विसर्ग विशेषको जिह्वाबाट उच्चारण हुने वर्ण भनिन्छ । अर्थात् जिह्वाका माध्यमबाट उच्चारण हुने विसर्गलाई जिह्वामूलीय विसर्ग भनिन्छ र यसको जिह्वामूल स्थान हुन्छ ।
४. कवर्ग ऋवर्णश्च जिह्व्यः
कवर्गीय वर्ण क, ख, ग, घ, ङ, वर्ण र ऋवर्णको पनि जिह्वाबाट उत्पन्न हुने भएकाले जिह्वा स्थान हुन्छ ।
५. सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके
कुनै विद्वान्ले अवर्णलाई सम्पूर्णमुखस्थान भएको मान्दछन् । अर्थात् अवर्णको सर्वमुखस्थान मान्दछन् ।
६. कण्ठ्यानास्यमात्रानित्येके
केही विद्वान्हरूले भने कण्ठ्य वर्णहरूको मुखस्थानक ठान्दछन् ।
७. इचुयशास्तालव्याः
इवर्ण, चवर्गीय वर्णहरू च, छ, ज, झ, ञ वर्णहरू, यकार र तालव्य शकार यी वर्णहरू तालु स्थानबाट उत्पन्न हुने वर्णहरू हुन् । अर्थात् यी वर्णहरूको तालु स्थान हुन्छ ।
८. ऋदुरषा मूर्धन्याः
ऋवर्ण, टवर्गीय वर्ण ट, ठ, ड, ढ ण वर्णहरू, रकार (रेफ), र मूर्धन्य षकार यी वर्णहरू मूर्धस्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् ।
९. रेफो दन्तमूलीय एकेषाम्
कुनै विद्वान्का मतमा रेफ वर्ण दाँतका मूलभागबाट उत्पन्न हुने वर्ण मानिन्छ ।
१०. दन्तमूलस्तु तवर्गः
तवर्गीय वर्ण त, थ, द, ध, न यी वर्णहरू दाँतका मूलबाट उत्पन्न हुन्छन् । त्यसकारण यी वर्णहरूको उच्चारण स्थान दन्तमूल हुन्छ ।

११. लृतुलसा दन्त्याः
लृवर्ण, तवर्गीय वर्ण त, थ, द, ध, न यी वर्णहरू, लकार र दन्त्य सकार यी वर्णहरू दन्तस्थानबाट उत्पन्न हुने वर्णहरू हुन् ।
१२. वकारो दन्तोष्ठ्यः
वकार, दन्तकरणक ओष्ठस्थानक वर्ण हो । अर्थात् वकारको दन्तोष्ठ्य स्थान हुन्छ ।
१३. सृक्किणीस्थानमेकेषाम्
कुनै विद्वान्ले वकारको सृक्किणी स्थान मान्दछन् ।
१४. उपपृध्मानीया ओष्ठ्याः
उवर्ण, पवर्गीय वर्ण प, फ, ब, भ, म यी वर्णहरू, र उपध्मानीय (विसर्ग विशेष) विसर्ग ओष्ठस्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् । अर्थात् यी वर्णहरूको उच्चारण स्थान ओष्ठ्य हुन्छ ।
१५. अनुस्वारयमा नासिक्याः
अनुस्वार, यम वर्ण कँ, खँ, गँ, घँ इत्यादि विशेष वर्णहरूको नासिका स्थान हुन्छ ।
१६. कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेके
केही विद्वान्हरूका विचारमा अनुस्वारलाई कण्ठ्य स्थानक र नासिकास्थानक गरी दुवै हुने द्विस्थानक वर्ण मान्दछन् ।
१७. यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया एकेषाम्
केही विद्वान्हरूका मतमा यमवर्ण नासिका स्थानक र जिह्वामूलक स्थानक गरी दुवै हुने द्विस्थानक वर्ण मान्दछन् ।
१८. एदैतो कण्ठतालव्यौ
एकार र ऐकार ए ऐ यी दुई वर्णको कण्ठतालुस्थान हुन्छ ।
१९. ओदौते कण्ठोष्ठ्यौ
ओकार र औकार ओ र औ यी दुई वर्णको कण्ठोष्ठ्यस्थान हुन्छ ।
२०. डवणनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः
डकार, ङकार, णकार, नकार र मकार यी वर्णहरूको आफ्नो वर्गीय वर्णको स्थान र नासिका स्थान पनि हुन्छ ।

सन्धि भएका अक्षरहरू दुई दुई वर्ण भएका हुन्छन् । अर्थात् ए, ऐ, ओ, औ यी वर्णहरूलाई सन्ध्यक्षर भनिन्छ । यी अक्षरहरू दुई दुई वर्ण भएका हुन्छन् ।

२२. सरेफ ऋवर्णः

ऋवर्ण गर्भमा रहने वाला रेफले युक्त छ । अर्थात् रेफले सहित भएको वर्ण ऋवर्ण हो ।

करणप्रकरणम्

१. जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां जिह्वा करणम्
जिह्वास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको, तालुस्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको, मूर्धास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको र दन्तस्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको करण जिह्वा हुन्छ ।
२. जिह्वामूलेन जिह्वयानाम्
जिह्वास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरू जिह्वामूलरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
३. जिह्वामध्यमेन तालव्यानाम्
तालुस्थान भएका वर्णहरू जिह्वाको मध्यभागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
४. जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम्
मूर्धास्थान भएका वर्णहरू जिह्वाको उपाग्रभाग अर्थात् अगाडिको भागको नजिकैको भागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
५. जिह्वाग्राधः करणं वा
अथवा मूर्धस्थानमा हुने वर्णहरू जिह्वाको अग्रभागको तलतर्फ रहेका भागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
६. जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम्
दन्तस्थानमा भएका वर्णहरू जिह्वाको अग्रभागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
७. इत्येतदन्तः करणम्
यतिसम्म अन्तःकरण अर्थात् यहाँसम्म अन्तःकरणको निरूपण भयो ।

अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्

१. प्रयत्नोऽपि द्विविधः
प्रयत्न पनि दुई प्रकारका हुन्छन् ।
२. आभ्यन्तरो बाह्यश्च
आभ्यन्तर प्रयत्न र बाह्य प्रयत्न पनि ।
३. स्वस्थाने आभ्यान्तरस्तावत्
वर्णहरूको आफ्ना स्थानमा सर्वप्रथम आभ्यान्तर प्रयत्नलाई बताइन्छ ।
४. स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः
स्पर्श वर्ण कवणदिखि मवर्णसम्मका वर्णहरू स्पृष्ट करण भएका वर्णहरू हुन् ।
अर्थात् स्पर्श वर्ण स्थानमा करणद्वारा स्पर्श भएर उच्चरित हुन्छन् ।
५. ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः
अन्तस्था वर्ण य, र, ल, व यिनी वर्णहरू थोरै स्पृष्ट करण भएका हुन्छन् ।
अर्थात् अन्तस्था वर्ण स्थानमा करणद्वारा हल्का स्पर्श गरेर उच्चरित हुन्छन् ।
६. ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः
ऊष्म वर्ण श, ष, स, ह यिनी वर्णहरू स्थानबाट थोरै पछाडि हटेका करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् । अर्थात् ऊष्म वर्णहरू आफ्ना स्थानबाट केही पछाडि हटका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।
७. विवृतकरणा वा
अथवा ऊष्म वर्ण श, ष, स, ह वर्णहरू आआफ्ना स्थानबाट हटेका करणवाला हुन्छन् । ऊष्म वर्ण स्थानबाट हटेका करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
८. विवृतकरणाः स्वराः
स्वर वर्ण (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ) यी वर्णहरूको आआफ्ना स्थानबाट हटेका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।
९. संवृतस्त्वकारः
अकार त संवृत स्थानको समीपमा आएर उच्चारण हुने वर्ण हो । अर्थात् अकार संवृत स्थानको नजिकैबाट उच्चरित हुने वर्ण हो ।

यस प्रकार यहाँ अन्तःप्रयत्न अर्थात् आभ्यान्तर प्रयत्नको विवेचना गरियो ।

बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्

१. अथ बाह्याः प्रयत्नाः

अब बाह्य प्रयत्नको विवेचना गरिन्छ ।

२. वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदानाश्चाघोषाः ।

वर्गका प्रथम वर्ण क, च, ट, त, प, यी वर्णहरू र वर्गका द्वितीय वर्ण ख, छ, ठ, थ, फ यी वर्णहरू एवं श, ष, स, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय तथा वर्गका प्रथम र द्वितीय यमवर्ण विस्तृत कण्ठविवर भएका श्वास अनुप्रदान गर्ने वर्णहरू हुन् । यी वर्णहरू घोषध्वनि अर्थात् नादध्वनिबाट रहित हुन्छन् ।

३. एके अल्पप्राणा इतरे महाप्राणाः ।

वर्गमा र यममा पहिला वर्णहरू थोरै हावा जाने अथवा अल्पप्राण हुन्छन् । यी वर्णभन्दा भिन्न अन्य वर्णहरू धेरै हावा बाहिरिने अर्थात् महाप्राण हुन्छन् ।

४. वर्गाणां तृतीयचतुर्थ्य अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थ्यौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च ।

वर्गका तृतीय ग, ज, ड, द, ब यिनीहरू र चतुर्थ घ, भ्र, ढ, ध, भ यी वर्णहरू अन्तस्था वर्ण य, र, ल, व, हकार, अनुस्वार, तेस्रो र चौथो यमवर्ण र नासिक्य वर्ण यी वर्णहरू सङ्कुचित कण्ठविवर भएका नाद अनुप्रदान गर्ने घोषध्वनि अर्थात् नादध्वनि युक्त हुन्छन् ।

५. एकेऽन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।

वर्ग र यममा तृतीय वर्ण ग, ज, ड, द, ब, वर्ण र अन्तस्था वर्ण य, र, ल, व वर्णहरू पनि थोरै हावा निस्केर उच्चरित हुने अल्पप्राण हुन्छन् । यी वर्णभन्दा भिन्न अन्य वर्णहरू धेरै हावा निस्केर उच्चरित हुने भएका महाप्राण हुन्छन् ।

६. यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः

वर्गका तृतीय ग, ज, ड, द, ब वर्णहरू जस्तो बाह्य प्रयत्नबाला हुन्छन् त्यस्तै गरी वर्गका पञ्चम ड, ज, ण, न, म वर्णहरू पनि सोही बाह्य प्रयत्न वाला हुन्छन् ।

७. **आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः**
 यी पञ्चम वर्ण ड, ञ, ण, न, म वर्णहरूको अनुनासिकता अधिक गुण हुन्छ।
 अर्थात् यिनी वर्णहरूको अनुनासिकता पनि हुन्छ।
८. **श्रादय ऊष्माणः**
 शवर्ण आदिमा भएका श, ष, स, ह यी वर्णहरूको ऊष्मा संज्ञा हुन्छ।
९. **सस्थानेन द्वितीयाः**
 समान स्थान भएका ऊष्म वर्ण जस्तै वर्गका द्वितीय ख, छ, ठ, थ, फ वर्णहरू
 पनि ऊष्म संज्ञक हुन्छन्। अर्थात् फकार इत्यादिका समान स्थानक ऊष्मा शष
 इत्यादिमा नभएका कारण फकार स्वतन्त्र रूपमा उपध्मानीय विसर्ग सदृश
 भएकाले ऊष्मा संज्ञक बताइएको हो।
१०. **हकारेण चतुर्थाः**
 वर्गमा चतुर्थ घ, भ, ढ, ध, भ, यी वर्णहरूको हकारको जस्तै मानेर ऊष्मा
 संज्ञक कहिन्छ।

स्थानपीडनप्रकरणम्

१. **तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयः पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति।**
 त्यसमा स्पर्शवर्ण र यमवर्णको उच्चारण गर्नेवाला वायु फलामको गोलो
 घनले जस्तै आफ्ना स्थानलाई ठोक्दछ। अर्थात् फलाको घनले ढुङ्गामा हाने
 जस्तै जोड बलले आफ्ना स्थानमा हान्दछ।
२. **अन्तस्थवर्णकरो वायुर्दाक्षिण्डवत्**
 अन्तस्थ वर्णलाई उत्पन्न गर्ने वाला वायु काठको गोलो घनले आफ्नो
 स्थानलाई ठोक्दछ। अर्थात् काठको घनले हाने जस्तै थोरै बलले आफ्ना
 स्थानमा हान्दछ।
३. **ऊष्मस्वरवर्णकारो वायुरूर्णापिण्डवत्**
 ऊष्म वर्ण र स्वर वर्णको उत्पन्न गर्ने वाला वायु ऊनको घागोको गोलो
 डल्लोले हाने जस्तै विस्तारै आफ्ना उच्चारण स्थानमा ठोक्दछ।
४. **उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः**
 वर्णहरूको स्थान, करण र प्रयत्नहरू भनियो अर्थात् विवेचन गरियो।

वृत्तिकारप्रकरणम्

१. अवर्णो ह्रस्वदीर्घप्लुताश्च त्रैस्वर्योपनयेन चानुनासिक्यभेदाच्च संख्यातोऽष्टादशात्मकः
ह्रस्व, दीर्घ, प्लुतका भेदले सर्वप्रथम अ तीन प्रकारको हुन्छ । त्यसमा प्रत्येकको उदात्त, अनुदात्त र स्वरितका भेदले नौ प्रकारको अकार हुन्छ । त्यसमा पनि अनुनासिक र अननुनासिकका भेदले अठार प्रकारको अकार हुन्छ ।

स्वर मात्रा	उदात्त			अनुदात्त			स्वरित		
	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत
अननुनासिक	अ	आ	अ३	अ	आ	अ३	अ	आ	अ३
अनुनासिक	अँ	आँ	अँ३	अँ	आँ	अँ३	अँ	आँ	अँ३

२. एवमिवर्णादयः
यस्तै प्रकारले इवर्ण इत्यादि इ, उ, ऋ वर्णहरूको पनि अठार प्रकारको स्वरूपले युक्त हुन्छन् । अर्थात् अ, इ, ऊ, ऋ यी चार वर्णहरू अठार अठार प्रकारका हुन्छन् ।
३. लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति
लृवर्णको दीर्घ हुँदैन ।
४. तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते
लृवर्णको दीर्घ नहुने भएका कारण यसका बाह्र प्रकारका भेद हुन्छन् ।
५. यदृच्छाशब्देऽशक्तिजानुकरणे वा यदा दीर्घाः स्युस्तदाऽष्टादशप्रभेदं ब्रुवते क्लृपक इति ।
स्वैच्छिक रूपमा प्रयोग गरिएको शब्दमा अथवा अशक्तिका कारण प्रयुक्त अनुकरणात्मक शब्दमा जब लृ वर्णको दीर्घ उच्चारण हुन्छ त्यस अवस्थामा भने लृवर्ण पनि अठार प्रकारको नै हुन्छ । जस्तैः क्लृपक यस शब्दमा दीर्घ लृकारघटित छ । यसको उच्चारण दीर्घ हुने भएकाले यो पनि बाह्र प्रकारको नै हुन्छ ।
६. सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।
सन्धि भएका अक्षरहरू ए, ऐ, ओ, औ यिनीहरूको ह्रस्व रूप हुँदैन ।
७. तान्यपि द्वादशप्रभेदानि
ती पनि अर्थात् ए, ऐ, ओ, औ यी वर्णहरू पनि बाह्र प्रकारका हुन्छन् ।

८. अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च रेफलाई छोडेर अन्य अन्तस्था य, ल, व वर्णहरू सानुनासिक र निरनुनासिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

१२. रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति

रेफ अर्थात् रवर्ण र ऊष्माण संज्ञक वर्णहरू श, ष, स, ह यी वर्णहरूको आफ्ना समान प्रकृतिका वर्णहरू (सवर्णहरू) छैनन् ।

१३. वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः ।

एक वर्णको त्यसै वर्णका वर्गको दोस्रो वर्णका साथ सवर्ण संज्ञा हुन्छ ।

प्रक्रमप्रकरणम्

१. एष क्रमो वर्णानाम्

यो वर्णहरूको क्रम हो ।

२. तत्रैते कौशिकीयाः श्लोकाः-

त्यस मध्येमा यिनी श्लोकहरू कौशिक ऋषिद्वारा रचिएका हुन् ।

३. सर्वान्तेऽयोगवाहत्वाद् विसर्गादिरिहाष्टकः ।

अकार उच्चारणार्थो व्यञ्जनेष्वनुबध्यते ॥

सवै वर्णहरूको अन्तमा अयोगावह भएको हुनाले विसर्ग आदि आठ वटा वर्णहरूलाई लिइन्छ । व्यञ्जनहरूमा रहेको अकार उच्चारणका लागि पढिएको भन्ने जान्नु पर्दछ ।

४. =क =पयोः कपकारौ च तद्वर्गीयाश्रयत्वतः ।

पलक्कनी चच्छन्तुर्जिग्मर्जगन्धुरित्यत्र यद् वपुः ॥

=क जिह्वामूलीय विसर्ग र =प उपध्मानीय विसर्ग ककार र पकार अगाडि रहेका हुन्छन् । साथै कवर्ग र पवर्गमा आश्रित रहेका हुन्छन् । पलक्कनी, चच्छन्तुः, जिग्मः, जगन्धुः इत्यादि गरिएका उदाहरणहरूबाट कवर्ग र पवर्गमा पनि आश्रित हुन्छन् भन्ने कुराको ज्ञान हुन्छ ।

५. नासिक्येनोक्तं कादीनां त इमेऽयमाः । तेषामुकारः संस्थानवर्गीयलक्षकः ॥

कादिवर्गका यम वर्णहरूलाई नासिक्य वर्ण भनेर जानिन्छ । तिनीहरूमा रहको उकार आआफ्ना संस्थानवर्गका लक्षक हुन् ।

६. उक्ताः स्थानकरणप्रयत्नाः
वर्णहरूको स्थान, करण र प्रयत्नहरू भनियो अर्थात् विवेचन गरियो ।
७. इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् स्थानम्
शिक्षाशास्त्रमा जुन स्थानबाट जुन वर्ण उच्चरित वा अभिव्यक्त हुन्छ त्यही स्थान नै त्यो वर्णको उच्चारण स्थान हुन्छ ।
८. येन निर्वृत्त्यन्ते तत् करणम्
वर्णहरू जुन अङ्गद्वारा अभिव्यक्त गरिन्छन् त्यो नै तिनीहरूको करण हुन्छ ।
९. प्रयतनं प्रयत्नः
प्रयतनम् भन्नाले चेतना वा चेष्टा भन्ने बुझिन्छ । चेष्टा विशेषलाई प्रयत्न भनिन्छ ।

नाभितलप्रकरणम्

१. तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाभिवायुरुर्ध्वमाक्रमन्नुरादीनां स्थानानामन्यतमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते ।॥
वर्णोच्चारण प्रक्रियामा नाभिप्रदेशबाट प्रयत्न पूर्वक प्रेरित प्राण नामको वायु माथि चढ्दै आउँदछ । उर इत्यादि स्थानहरू मध्ये कुनै स्थानमा प्रयत्नले रोक्दछ । रोकिएको वायुले त्यही स्थानमा जोडपूर्वक ठक्कर दिन्छ । स्थानमा त्यसरी वायुले ठोकेपछि आकाशमा ध्वनिको उत्पन्न हुन्छ । यो नै वर्णको श्रुति हो । त्यो आवाज अथवा ध्वनि नै वर्णको स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ ।

इति पाणिनीयशिक्षासूत्राणां लघुपाठः समाप्तः ॥

यस प्रकार पाणिनीयशिक्षासूत्रको लघुपाठ समाप्त हुन्छ ।

पाणिनीयशिक्षासूत्राणि

(वृद्धपाठः)

१. आकाशवायुप्रभवः शरीरात् समुच्चरन् वक्त्रमुपैतिनादः ।

स्थानान्तरेषु प्रविभज्यमानो वर्णत्वमागच्छति यः स शब्दः ॥

शरीर भित्रको खाली भाग (फेफड) को आकाशमा रहने वायुबाट उत्पन्न हुने, नाभिस्थान भन्दा तलबाट क्रमशः शरीरमा ऊर्ध्व गतिमा चढ्ने वायुले विभिन्न भागमा विभाजन भएर जुन नाद अकारादि ध्वनिका रूपमा उच्चरित भई वर्णरूपमा परिवर्तन भएर मुखबाट बाहिरिन्छ त्यही शब्द हो ।

२. तमक्षरं ब्रह्म परं पवित्रं गुहाशयं सम्यगुशान्ति विप्राः ।

स श्रेयसा चाभ्युदयेन चैव सम्यक् प्रयुक्तः पुरुषं युनक्ति ॥

यसलाई विद्वान् व्यक्तिहरूले राम्रोसँग बुद्धिरूप गुहामा रहने भएको अत्यन्त पवित्र अक्षरलाई ब्रह्म मान्दछन् । त्यो शब्दब्रह्मरूप अक्षरलाई राम्रोसँग प्रयोग गर्ने पुरुषले ऐहलौकिक उन्नति र पारमार्थिक कल्याण (मोक्ष) पनि प्राप्त गर्दछ ।

३. स्थानमिदं, करणमिदं, प्रयत्न एष द्विधाऽनिलः ।

स्थानं पीडयति, वृत्तिकारः, प्रक्रम एषोऽथ नाभितलात् ॥

स्थान यो हो । करण यो हो । दुई प्रकारका करण यी हुन् । वायु स्थानको पीडित गर्ने ठक्कर दिने वाला यो हो । वृत्तिकारको विवरण, वर्णको क्रमको निर्देशन स्थानकरणादिको परिभाषा, नाभितलबाट वर्णाभिव्यक्तिसम्भको प्रक्रियाको वर्णन यस ग्रन्थमा गरिएको छ ।

४. स्थानकरणप्रयत्नपरेभ्यो वर्णास्त्रिषष्टिः ।

स्थान, करण, प्रयत्नहरूका भेदले वर्णहरू त्रिसठ्ठी (६३) वटा हुन्छन् ।

५. चतुःषष्टिरित्येके ।

केही विद्वान्हरूका मतमा भने वर्णहरू चौंसठ्ठी (६४) वटा हुन्छन् । जस्तै आचार्य पाणिनिका मतमा पनि प्लुत लृङ्गवर्णलाई ग्रहण गरेका पक्षमा चौंसठ्ठी र ग्रहण नगरेका पक्षमा त्रिसठ्ठी वटा वर्णहरू हुन्छन् ।

६. तत्र वर्णानां केषां किं स्थानं किं करणं प्रयत्नश्च त, द्विधा विभज्यते (?)
ती वर्णहरूमध्ये कुन कुन वर्णहरूको के के स्थान हुन्छ ?, कुन वर्णको करण
के हुन्छ ?, कुन वर्णको प्रयत्न के हुन्छ ? आदि विषयमा विस्तृत रूपले वर्णन
गर्न लागिएको छ ।

स्थानप्रकरणम्

१. तत्र स्थानं तावत्
शिक्षासूत्रमा पहिला वर्णहरूको उच्चारण स्थान निर्धारण गरिन्छ ।
२. अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः
अकार, कवर्गीय वर्णहरू क, ख, ग, घ, ङ वर्ण, हकार र विसर्जनीय (विसर्ग :)
कण्ठ्यस्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् । अर्थात् यी वर्णहरूको कण्ठ्य स्थान हुन्छ ।
३. हविसर्जनीयावुरस्यावेकेषाम्
केही विद्वान्हरूले हकार र विसर्जनीय यी दुई वर्णलाई उरः स्थान भएको
मान्दछन् ।
४. जिह्वामूलीयो जिह्व्यः
जिह्वामूलीय वर्ण विसर्ग विशेषको जिह्वाबाट उच्चारण हुने वर्ण भनिन्छ ।
अर्थात् जिह्वाका माध्यमबाट उच्चारण हुने विसर्गलाई जिह्वामूलीय विसर्ग
भनिन्छ र यसको जिह्वामूल स्थान हुन्छ ।
५. कवर्गावर्णानुस्वारजिह्वामूलीया जिह्व्या एकेषाम्
केही विद्वान्हरूका मतमा कवर्गीय वर्णहरू क, ख, ग, घ, ङ, अवर्ण, अनुस्वार
र जिह्वामूलीय विसर्ग यिनीहरूलाई जिह्वाबाट उत्पन्न हुने भएकाले जिह्वा
स्थान मान्दछन् ।
६. सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके
कुनै विद्वान्ले अवर्णलाई सम्पूर्णमुखस्थान भएको मान्दछन् । अर्थात् अवर्णको
सर्वमुखस्थान मान्दछन् ।
७. कण्ठ्यानास्यमात्रानित्येके
केही विद्वान्हरूले भने कण्ठ्य वर्णहरूको मुखस्थानक ठान्दछन् ।

८. **इचुयशास्तालव्याः**
इवर्ण, चवर्गीय वर्णहरू च, छ, ज, झ, ञ वर्णहरू, यकार र तालव्य शकार यी वर्णहरू तालु स्थानबाट उत्पन्न हुने वर्णहरू हुन् । अर्थात् यी वर्णहरूको तालु स्थान हुन्छ ।
९. **ऋटुरषा मूर्धन्याः**
ऋवर्ण, टवर्गीय वर्ण ट, ठ, ड, ढ ण वर्णहरू, रकार (रेफ), र मूर्धन्य षकार यी वर्णहरू मूर्धास्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् ।
१०. **रेफो दन्तमूलीय एकेषाम्**
कुनै विद्वान्का मतमा रेफ वर्ण दाँतका मूलभागबाट उत्पन्न हुने वर्ण मानिन्छ ।
११. **दन्तमूलस्तु तवर्गः**
तवर्गीय वर्ण त, थ, द, ध, न यी वर्णहरू दाँतका मूलबाट उत्पन्न हुन्छन् । त्यसकारण यी वर्णहरूको उच्चारण स्थान दन्तमूल हुन्छ ।
१२. **लृतुलसा दन्त्याः**
लृवर्ण, तवर्गीय वर्ण त, थ, द, ध, न यी वर्णहरू, लकार र दन्त्य सकार यी वर्णहरू दन्तस्थानबाट उत्पन्न हुने वर्णहरू हुन् ।
१३. **वकारो दन्त्योष्ठ्यः**
वकार, दन्तकरणक ओष्ठस्थानक वर्ण हो । अर्थात् वकारको दन्त्योष्ठ्य स्थान हुन्छ ।
१४. **सृक्किणीस्थानमेकेषाम्**
कुनै विद्वान्ले वकारको सृक्किणी स्थान मान्दछन् ।
१५. **उपूपध्मानीया ओष्ठ्याः**
उवर्ण, पवर्गीय वर्ण प, फ, ब, भ, म यी वर्णहरू, र उपध्मानीय (विसर्ग विशेष) विसर्ग ओष्ठस्थानबाट उत्पन्न हुन्छन् । अर्थात् यी वर्णहरूको उच्चारण स्थान ओष्ठ्य हुन्छ ।
१६. **अनुस्वारयमा नासिक्याः**
अनुस्वार, यम वर्ण कँ, खँ, गँ, घँ इत्यादि विशेष वर्णहरूको नासिका स्थान हुन्छ ।

१७. कण्ठ्यनासिक्यमनुस्वारमेकं

केही विद्वान्हरूका विचारमा अनुस्वारलाई कण्ठ्य स्थानक र नासिकास्थानक गरी दुवै हुने द्विस्थानक वर्ण मान्दछन् ।

१८. यमाश्च नासिक्यजिह्वामूलीया एकेषाम्

केही विद्वान्हरूका मतमा यमवर्ण नासिका स्थानक र जिह्वामूलक स्थानक गरी दुवै हुने द्विस्थानक वर्ण मान्दछन् ।

१९. ए ऐ कण्ठतालव्यौ

एकार र ऐकार ए ऐ यी दुई वर्णको कण्ठतालुस्थान हुन्छ ।

२०. ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ

ओकार र औकार ओ र औ यी दुई वर्णको कण्ठोष्ठ्यस्थान हुन्छ ।

२१. डवणनमाः स्वस्थाननासिकास्थानाः

डकार, ङकार, णकार, नकार र मकार यी वर्णहरूको आफ्नो वर्गीय वर्णको स्थान र नासिका स्थान पनि हुन्छ ।

२२. द्विवर्णानि सन्ध्यक्षराणि

सन्धि भएका अक्षरहरू दुई दुई वर्ण भएका हुन्छन् । अर्थात् ए, ऐ, ओ, औ यी वर्णहरूलाई सन्ध्यक्षर भनिन्छ । यी अक्षरहरू दुई दुई वर्ण भएका हुन्छन् ।

२३. सरेफ ऋवर्णः

ऋवर्ण गर्भमा रहने वाला रेफले युक्त छ । अर्थात् रेफले सहित भएको ऋवर्ण हो ।

२४. (इति) संयुक्ता वर्णाः

यिनीहरू संयुक्त वर्ण हुन् ।

२५. एवमेतानि स्थानानि ।

यस प्रकार वर्णहरूको उच्चारण स्थान हुन्छन् । अर्थात् वर्णहरूको उच्चारण स्थानको विवरण जान्नु पर्दछ ।

करणप्रकरणम्

१. करणमपि
करण पनि बताइन्छ ।
२. जिह्व्यतालव्यमूर्धन्यदन्त्यानां जिह्वा करणम्
जिह्वास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको, तालुस्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको, मूर्धास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको र दन्तस्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरूको करण जिह्वा हुन्छ ।
३. जिह्वामूलेन जिह्व्यानाम्
जिह्वास्थानबाट उच्चारण हुने वर्णहरू जिह्वामूलरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
४. जिह्वामध्यमेन तालव्यानाम्
तालुस्थान भएका वर्णहरू जिह्वाको मध्यभागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
५. जिह्वोपाग्रेण मूर्धन्यानाम्
मूर्धास्थान भएका वर्णहरू जिह्वाको उपाग्रभाग अर्थात् अगाडिको भागको नजिकैको भागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
६. जिह्वाग्राधः करणं वा
अथवा मूर्धस्थानमा हुने वर्णहरू जिह्वाको अग्रभागको तलतर्फ रहेका भागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
७. जिह्वाग्रेण दन्त्यानाम्
दन्तस्थानमा भएका वर्णहरू जिह्वाको अग्रभागरूप करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
८. शेषाः स्वस्थानकरणाः
अवशिष्ट (बाँकी रहेका) वर्णहरूको आफ्नो उच्चारण स्थान नै करण हुन्छ ।
९. इत्येतत् करणम्
यतिसम्म करणको निरूपण भयो ।

अन्तःप्रयत्नप्रकरणम्

१. प्रयत्नोऽपि द्विविधः
प्रयत्नः पनि दुई प्रकारका हुन्छन् ।
२. आभ्यन्तरो बाह्यश्च
आभ्यन्तर प्रयत्न र बाह्य प्रयत्न पनि ।
३. स्वस्थाने आभ्यान्तरस्तावत्
वर्णहरूको आफ्ना स्थानमा सर्वप्रथम आभ्यान्तर प्रयत्नलाई बताइन्छ ।
४. स्पृष्टकरणाः स्पर्शाः
स्पर्श वर्ण कवर्णदिखि मवर्णसम्मका वर्णहरू स्पृष्ट करण भएका वर्णहरू हुन् ।
अर्थात् स्पर्श वर्ण स्थानमा करणद्वारा स्पर्श भएर उच्चरित हुन्छन् ।
५. ईषत्स्पृष्टकरणा अन्तस्थाः
अन्तस्था वर्ण य, र, ल, व यिनी वर्णहरू थोरै स्पृष्ट करण भएका हुन्छन् ।
अर्थात् अन्तस्था वर्ण स्थानमा करणद्वारा हल्का स्पर्श गरेर उच्चरित हुन्छन् ।
६. ईषद्विवृतकरणा ऊष्माणः
ऊष्म वर्ण श, ष, स, ह यिनी वर्णहरू स्थानबाट थोरै पछाडि हटेका करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् । अर्थात् ऊष्म वर्णहरू आफ्ना स्थानबाट केही पछाडि हटका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।
७. विवृतकरणा वा
अथवा ऊष्म वर्ण श, ष, स, ह वर्णहरू आआफ्ना स्थानबाट हटेका करणवाला हुन्छन् । ऊष्म वर्ण स्थानबाट हटेका करणद्वारा उच्चरित हुन्छन् ।
८. विवृतकरणाः स्वराः
स्वर वर्ण (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, लृ, लृ, ए, ओ, ऐ, औ) यी वर्णहरूको आआफ्ना स्थानबाट हटेका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।
९. तेभ्य ए ओ विवृततरौ
तिनीहरू मध्ये एकार ओकार स्थानबाट अधिकतर टाढा भएका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।

१०. ताभ्यामै औ
त्यस्तै गरी स्वरवर्णहरू मध्ये ऐकार औकार यी दुई वर्णहरू अधिकतर टाढा भएका करणद्वारा उच्चरित हुने वर्णहरू हुन् ।
११. ताभ्यामप्याकारः
ती दुई करणहरूमध्ये आकार अझ धेरै अधिकतर टाढा हटेको करणद्वारा उच्चरित हुने वर्ण हो ।
१२. संवृतस्त्वकारः
अकार त संवृत स्थानको समीपमा आएर उच्चारण हुने वर्ण हो । अर्थात् अकार संवृत स्थानको नजिकैबाट उच्चरित हुने वर्ण हो ।
१३. इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः ।
यस प्रकार यहाँ अन्तःप्रयत्न अर्थात् आभ्यान्तर प्रयत्नको विवेचना गरियो ।

बाह्यप्रयत्नप्रकरणम्

१. अथ बाह्याः प्रयत्नाः
अब बाह्य प्रयत्नको विवेचना गरिन्छ ।
२. वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसविसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीया यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकण्ठाः श्वासानुप्रदाना अघोषाः ।
वर्गका प्रथम वर्ण क, च, ट, त, प, यी वर्णहरू र वर्गका द्वितीय वर्ण ख, छ, ठ, थ, फ यी वर्णहरू एवं श, ष, स, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय तथा वर्गका प्रथम र द्वितीय यमवर्ण विस्तृत कण्ठविवर भएका श्वास अनुप्रदान गर्ने वर्णहरू हुन् । यी वर्णहरू घोषध्वनि अर्थात् नादध्वनिबाट रहित हुन्छन् ।
३. वर्गयमानां प्रथमा अल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।
वर्गमा र यममा पहिला वर्णहरू थोरै हावा जाने अथवा अल्पप्राण हुन्छन् । यी वर्णभन्दा भिन्न अन्य सबै वर्णहरू धेरै हावा बाहिरिने अर्थात् महाप्राण हुन्छन् ।
४. वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ नासिक्याश्च संवृतकण्ठा नादानुप्रदाना घोषवन्तश्च ।
वर्गका तृतीय ग, ज, ड, द, ब यिनीहरू र चतुर्थ घ, ङ, ध, भ यी वर्णहरू

अन्तस्था वर्षणं, र, ल, व, हकार, अनुस्वार, तस्य र चोर्था यमवर्ण र नासिक्य
वर्ण यी वर्णहरू सङ्कुचित कण्ठविवर भएका नाद अनुप्रदान गर्ने घोषध्वनि
अर्थात् नादध्वनि युक्त हन्धन् ।

५. वर्ग्यमानां तृतीया अन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः ।

वर्ग र यममा तृतीय वर्ण ग, ज, ड, द, ब, वर्ण र अन्तस्था वर्ण य, र, ल, व वर्णहरू पनि थोरै हावा निस्केर उच्चरित हुने अल्पप्राण हुन्छन् । यी वर्णभन्दा भिन्न अन्य वर्णहरू धेरै हावा निस्केर उच्चरित हुने भएका महाप्राण हुन्छन् ।

६. यथा तृतीयास्तथा पञ्चमाः

वर्गका तृतीय ग, ज, ड, द, ब वर्णहरू जस्तो बाह्य प्रयत्नवाला हुन्छन् त्यस्तै गरी वर्गका पञ्चम ङ, ञ, ण, न, म वर्णहरू पनि सोही बाह्य प्रयत्नवाला हुन्छन् ।

७. आनुनासिक्यमेषामधिको गुणः

यी पञ्चम वर्ण ड, ञ, ण, न, म वर्णहरूको अनुनासिकता अधिक गुण हुन्छ। अर्थात् यिनी वर्णहरूको अनुनासिकता पनि हुन्छ।

८. कादयो भावसानाः स्पर्शाः

कदेखि मसम्मका २५ वर्णहरूको स्पर्श संज्ञा हुन्छ । अर्थात् कदेखि मसम्मका वर्णहरू स्पर्श संज्ञक हुन्छन् ।

९. यादयोऽन्तस्थाः

यकार आदिमा भएका वर्ण य, र, ल, व यिनीहरूको अन्तस्था संज्ञा हुन्छ ।

१०. शब्द उष्माणः

शवर्ण आदिमा भएका श, ष, स, ह यि वर्णहरूको ऊष्मा संज्ञा हन्छ ।

११. सस्थानेन द्वितीयाः

समान स्थान भएका ऊष्म वर्ण जस्तै वर्गका द्वितीय ख, छ, ठ, थ, फ वर्णहरू पनि ऊष्म संज्ञक हुन्छन्। अर्थात् फकार इत्यादिका समान स्थानक ऊष्मा शष इत्यादिमा नभएका कारण फकार स्वतन्त्र रूपमा उपध्मानीय विसर्ग सदृश भएकाले ऊष्मा संज्ञक बताइएको हो।

१२. हकारेण चतुर्थाः

वर्गमा चतुर्थ घ, झ, ढ, ध, भ, यी वर्णहरूको हकारको जस्तै मानेर ऊष्मा संज्ञक कहिन्छ ।

१३. इत्येष बाह्यः प्रयत्नः ।

यस प्रकार बाह्य प्रयत्नको विवेचना गरियो ।

स्थानपीडनप्रकरणम्

१. तत्र स्पर्शयमवर्णकरो वायुरयः पिण्डवत् स्थानमभिपीडयति ।

त्यसमा स्पर्शवर्ण र यमवर्णको उच्चारण गर्नेवाला वायु फलामको गोलो घनले जस्तै आफ्ना स्थानलाई ठोक्दछ । अर्थात् फलाको घनले ढुङ्गामा हाने जस्तै जोड बलले आफ्ना स्थानमा हान्दछ ।

२. अन्तस्थवर्णकरो वायुर्दारुपिण्डवत्

अन्तस्थ वर्णलाई उत्पन्न गर्ने वाला वायु काठको गोलो घनले आफ्नो स्थानलाई ठोक्दछ । अर्थात् काठको घनले हाने जस्तै थोरै बलले आफ्ना स्थानमा हान्दछ ।

३. ऊष्मस्वरवर्णकरो वायुरूर्णापिण्डवत्

ऊष्म वर्ण र स्वर वर्णको उत्पन्न गर्ने वाला वायु ऊनको घागोको गोलो डल्लोले हाने जस्तै विस्तारै आफ्ना उच्चारण स्थानमा ठोक्दछ ।

वृत्तिकारप्रकरणम्

१. एवं व्याख्याने वृत्तिकाराः पठन्ति अष्टादशप्रभेदमवर्णकुलमिति ।

तत्कथमुक्तम् ॥

यस प्रकार व्याख्यान गर्दा वृत्तिकार आचार्यले अवर्णको अठार भेद पढ्छन् । यो कसरी भने ?

२. ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वाच्च त्रैस्वर्योपनयेन च

आनुनासिक्यभेदाश्च संख्यातोऽष्टादशात्मकः ॥ इति ॥

ह्रस्व, दीर्घ, प्लुतको भेदले सबैप्रथम अ सातौं प्रकारको हुन्छ । त्यसमा प्रत्येकको उदात्त, अनुदात्त र स्वरितका भेदले नौ प्रकारको अकार हुन्छ । त्यसमा पनि अनुनासिक र अननुनासिकका भेदले अठार प्रकारको अकार हुन्छ ।

स्वर मात्रा	उदात्त			अनुदात्त			स्वरित		
	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत	ह्रस्व	दीर्घ	प्लुत
अननुनासिक	अ	आ	अ३	अ	आ	अ३	अ	आ	अ३
अनुनासिक	अँ	आँ	अँ३	अँ	आँ	अँ३	अँ	आँ	अँ३

३. एवमिवर्णादयः

यस्तै प्रकारले इवर्ण इत्यादि इ, उ, ऋ वर्णहरूको पनि अठार प्रकारको स्वरूपले युक्त हुन्छन् । अर्थात् अ, इ, ऊ, ऋ यी चार वर्णहरू अठार अठार प्रकारका हुन्छन् ।

४. लृवर्णस्य दीर्घा न सन्ति

लृवर्णको दीर्घ हुँदैन ।

५. तं द्वादशप्रभेदमाचक्षते

लृवर्णको दीर्घ नहुने भएका कारण यसका बाह्र प्रकारका भेद हुन्छन् ।

६. यदृच्छाशब्देऽशक्तिजानुकरणे वा यदा दीर्घाः स्युस्तदाऽष्टादशप्रभेदं ब्रुवते क्लृपक इति ।

स्वैच्छिक रूपमा प्रयोग गरिएको शब्दमा अथवा अशक्तिका कारण प्रयुक्त अनुकरणात्मक शब्दमा जब लृ वर्णको दीर्घ उच्चारण हुन्छ त्यस अवस्थामा भने लृवर्ण पनि अठार प्रकारको नै हुन्छ । जस्तैः क्लृपक यस शब्दमा दीर्घ लृकारघटित छ । यसको उच्चारण दीर्घ हुने भएकाले यो पनि बाह्र प्रकारको नै हुन्छ ।

७. सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति ।

सन्धि भएका अक्षरहरू ए, ऐ, ओ, औ यिनीहरूको ह्रस्व रूप हुँदैन ।

८. तान्यपि द्वादशप्रभेदानि

ती पनि अर्थात् ए, ऐ, ओ, औ यी वर्णहरू पनि बाह्र प्रकारका हुन्छन् ।

९. छन्दोगानां सात्यमुग्रिराणायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं (च) पठन्ति

सामवेदीय सात्यमुग्रि-राणायनीय-शाखाध्यायी व्यक्तिहरू आधा एकार र आधा ओकार पनि पढ्दछन् ।

१०. तेषामष्टादशप्रभेदानि

सामवेदीय उक्त शाखाध्यायी विद्वान्हरूका मतमा ए र ओ पनि अठार प्रकारका हुन्छन् ।

११. अन्तस्था द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च

रेफलाई छोडेर अन्य अन्तस्था य, ल, व वर्णहरू सानुनासिक र निरनुनासिक गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

१२. रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ति

रेफ अर्थात् रवर्ण र ऊष्माण संज्ञक वर्णहरू श, ष, स, ह यी वर्णहरूको आफ्ना समान प्रकृतिका वर्णहरू (सवर्णहरू) छैनन् ।

१३. वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः ॥

एक वर्णको त्यसै वर्णका वर्गको दोस्रो वर्णका साथ सवर्ण संज्ञा हुन्छ ।

प्रक्रमप्रकरणम्

१. एष क्रमो वर्णानाम्

यो वर्णहरूको क्रम हो ।

२. तत्रैषां स्थानकरणप्रयत्नानां कथंप्रसिद्धिरित्युच्यते

वर्णहरूको स्थान, करण र प्रयत्नहरू शब्दको प्रयोग शिक्षाशास्त्रमा कसरी प्रसिद्ध भए ? यसको कारण विवेचन गरिन्छ ।

३. इह यत्र स्थाने वर्णा उपलभ्यन्ते तत् स्थानम्

शिक्षाशास्त्रमा जुन स्थानबाट जुन वर्ण उच्चरित वा अभिव्यक्त हुन्छ त्यही स्थान नै त्यो वर्णको उच्चारण स्थान हुन्छ ।

४. येन निर्वृत्त्यन्ते तत् करणम्

वर्णहरू जुन अङ्गद्वारा अभिव्यक्त गरिन्छन् त्यो नै तिनीहरूको करण हुन्छ ।

५. प्रयतनं प्रयत्नः

प्रयतनम् भन्नाले चेतना वा चेष्टा भन्ने बुझिन्छ । चेष्टा विशेषलाई प्रयत्न भनिन्छ ।

६. उत्साहः प्रयत्नः ।
उत्साह नै प्रयत्न हो ।

७. स्पृष्टतादि वर्णगुणः ।
स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता इत्यादिलाई वर्णहरूको गुण भनिन्छ ।

नाभितलप्रकरणम्

१. तत्र नाभिप्रदेशात् प्रयत्नप्रेरितः प्राणो नाभिवायुरुर्ध्वमाक्रामन्तुरादीनां स्थानानामन्य-तमस्मिन् स्थाने प्रयत्नेन विधार्यते । विधार्यमाणः सोऽपि तत्स्थानानि विहन्ति । तस्मात् स्थानाभिघाताद् ध्वनिरुत्पद्यत आकाशे, सा वर्णश्रुतिः । स वर्णस्यात्मलाभः ।

वर्णोच्चारण प्रक्रियामा नाभिप्रदेशबाट प्रयत्न पूर्वक प्रेरित प्राण नामको वायु माथि चढ्दै आउँदछ । उर इत्यादि स्थानहरू मध्ये कुनै स्थानमा प्रयत्नले रोक्दछ । रोकिएको वायुले त्यही स्थानमा जोडपूर्वक ठक्कर दिन्छ । स्थानमा त्यसरी वायुले ठोकेपछि आकाशमा ध्वनिको उत्पन्न हुन्छ । यो नै वर्णको श्रुति हो । त्यो आवाज अथवा ध्वनि नै वर्णको स्वरूपमा प्राप्त हुन्छ ।

२. तत्र वर्णानामुत्पद्यमाने यदा स्थानकरणप्रयत्नपर्यन्तं परस्परं स्पृशति सा स्पृष्टता ।

त्यसमा वर्ण उत्पन्न भइरहेपछि जब स्थान, करण र प्रयत्न परस्पर मिल्दछन् त्यसलाई स्पृष्टता भनिन्छ ।

३. यदेषत् स्पृशति सा ईत्स्पृष्टता ।

जब स्थान, करण र प्रयत्न परस्परमा थोरै मिल्दछन् भने त्यसलाई ईषत्स्पृष्टता भनिन्छ ।

४. यदा दूरेण स्पृशति सा विवृता ।

जब टाढाबाट स्पर्श गर्दछन् भने त्यसलाई विवृतता भनिन्छ ।

५. यदा सामीप्येण स्पृशति सा संवृता ।

जब नजिकबाट स्पर्श गर्दछन् तब त्यो संवृतता हुन्छ ।

६. एषोऽन्तः प्रयत्नः

यो अन्तःप्रयत्न अर्थात् आभ्यान्तर प्रयत्न हो ।

७. अथ बाह्यः प्रयत्नः
अब बाह्य प्रयत्न बताइन्छ ।
८. सएवेदानीं प्राणो नाभिवायुरुर्ध्वमाक्रम्य मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्तो तदा कोष्ठे संहन्यमाने गलबिलस्य संवृतत्वात् संवारो नाम वर्णधर्मो जायते निवृतत्वाद् विवारः ।
त्यो समयमा त्यही प्राणको नामबाट प्रसिद्ध वायु माथि निस्केर मूर्धा स्थानमा ठक्कर खाएर फर्कदा फुस्फुस्को कोष्ठमा अभिहत हुँदा कण्ठविवर सङ्कुचित भएर संवार नामबाट प्रसिद्ध वर्णधर्म उत्पन्न हुन्छ । कण्ठविवर खुल्ला हुँदा भने विवार नामबाट प्रसिद्ध भएका वर्णधर्म उत्पन्न हुन्छन् ।
९. तौ संवारविवारौ
यी क्रमशः संवार र विवार हुन् ।
१०. तत्र यदा कण्ठबिलं संवृतत्वं तदा नादो जायते ।
त्यसमा जब कण्ठविवर सङ्कुचित हुन्छ तब नाद उत्पन्न हुन्छ ।
११. निवृत्ते तु कण्ठबिले श्वासोऽनुजायते ।
कण्ठविवर खुल्ला हुँदा श्वास उत्पन्न हुन्छ ।
१२. तौ श्वासनादावनुप्रदानावित्याचक्षते
त्यो श्वास र नादलाई अनुप्रदान भनिन्छ ।
१३. अन्ये श्वासनादानुप्रदानं व्यञ्जने नादवत्
अन्य विद्वान्हरू श्वास-नादरूप अनुप्रदानलाई व्यञ्जनमा अनुनाद जस्तै मान्दछन् ।
१४. तत्र यदा नाभिस्थलजध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते ।
त्यसमा जब नाभिस्थलभन्दा तलबाट उत्पन्न भएको ध्वनिमा नाद मिल्दछ तब नादध्वनि बन्दछ । त्यही नादध्वनिको मिश्रणबाट घोष उत्पन्न हुन्छ ।
१५. यदा श्वासोऽनुप्रदीयते यदा श्वास (ध्वनि) संसर्गाद् अधोषो जायते ।
जब श्वास मिल्दछ तब श्वासध्वनिको संसर्ग अर्थात् मिश्रणबाट अधोषको उत्पन्न हुन्छ ।

१६. सा घोषवदघोषता

त्यो नै घोषवत्व र अघोषता हो ।

१७. महति वायौ महाप्राणः

वर्णको उच्चारणमा धेरै वायु प्रयुक्त हुने वर्णलाई महाप्राण वर्ण भनिन्छ ।

१८. अल्पे वायावल्पप्राणः

वर्णको उच्चारणमा थोरै वायु प्रयुक्त हुने वर्णलाई अल्पप्राण भनिन्छ ।

१९. साल्पप्राणमहाप्राणता ।

यही अल्पप्राणता र महाप्राणता हो ।

२०. (यत्र) महाप्राणत्वम् ऊष्माणस्ते

जहाँ महाप्राणत्व हुन्छ त्यो ऊष्म सदृश हुन्छ ।

२१. तत्र यदानुसारिप्रयत्नस्तीव्रो भवति तदा गात्राणां निग्रहः, कण्ठबिलस्य चाल्पत्वं स्वरस्य च वायोस्तीव्रगतित्वाद् रौक्ष्यं भवतितमुदात्तमाचक्षते ।

त्यसमा जब सबै अङ्गमा हुने प्रयत्न तीव्र हुन्छ । गात्र अर्थात् कण्ठविवरका तन्त्रीहरूमा कडापन हुन्छ । कण्ठविवर खुम्चिन्छ । वायु तीव्र गतिवाला भएर स्वरमा रूक्षता (तीक्ष्णता) रूखोपन हुन्छ । तब यस प्रकारको उच्चारण प्रक्रियाद्वारा उच्चरित वर्णलाई उदात्त भनिन्छ ।

२२. यदा मन्दः प्रयत्नो भवति तदा गात्राणां प्रसन्नत्वं कण्ठबिलस्य च बहुत्वं स्वरस्य च वायोर्मन्दगतित्वाद् स्निग्धता भवति । तमनुदात्तमाचक्षते ।

जब सबै अङ्गमा हुने प्रयत्न मन्द हुन्छ । तब गात्र अर्थात् कण्ठविवरका तन्त्रीहरूमा शिथिलता आउँछ । कण्ठविवर ठूलो हुन्छ । वायु मन्द गतिमा बहने हुनाले स्वरमा स्निग्धता तथा अरूक्षता हुन्छ । त्यसकारण त्यस प्रकारको उच्चारण प्रक्रियाबाट उच्चरित वर्णलाई अनुदात्त भनिन्छ ।

२३. उदात्तानुदात्त सन्निकर्षात् स्वरित इति ।

उदात्त र अनुदात्तको संयोगबाट स्वरित स्वर उत्पन्न हुन्छ ।

२४. स एवं प्रयत्नोऽभिनिवृत्तः कृत्स्नः प्रयत्नो भवति ।

त्यो यस्ता प्रकारबाट निष्पन्न सम्पूर्ण प्रयत्न हुन्छ ।

२५. स एवमापिशलेः पञ्चदशभेदाख्या वर्णधर्मा भवन्ति
यस्ता प्रकारले आपिशलिको मतमा पन्ध्र प्रकारका भेद भएका वर्णधर्म हुन्छन् ।
२६. तद्यथा -
स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता विवृता संविवृता च ।
संवारविवारौ श्वासनादौ घोषवदघोषता ।
अल्पप्राणमहाप्राणता उदात्तानुदात्तस्वरिता इति ॥
त्यो यसप्रकारको हुन्छ-
स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, विवृतता, संविवृतता (संवृतता), संवार, विवार, श्वास, नाद, घोषवत्ता, अघोषता, अल्पप्राणता, महाप्राणता, उदात्तता, अनुदात्तता, र स्वरितता । यी वर्णधर्म हुन् ।
२७. इदानीं शिक्षाग्रन्थः श्लोकैरुपसंह्रियते
अब शिक्षाग्रन्थलाई श्लोकद्वारा उपसंहार गरिन्छ ।
२८. अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥
उर, कण्ठ, शिर, जिह्वामूल, दन्त, नासिका, ओष्ठ र तालु यी आठ वर्णहरूको स्थान हुन् ।
२९. स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं संवृतत्वं तथैव च ।
विवृतत्वं च वर्णानामन्तःकरणमुच्यते ॥
स्पृष्टत्व, ईषत्स्पृष्टत्व, संवृतत्व र विवृतत्व यी वर्णहरूका अन्तःकरण अर्थात् आभ्यन्तर प्रयत्न हुन् ।
३०. कालो विवारसंवारौ श्वासनादावघोषता ।
घोषोऽल्पप्राणता चैव महाप्राणः स्वरास्त्रयः ॥
काल, विवार, संवार, श्वास, नाद, अघोषत्व, घोषत्व, अल्पप्राणता, महाप्राणता यी तीन स्वर उदात्त, अनुदात्त स्वरितका भेद हुन् ।
३१. बाह्यं करणमाहुस्तान् वर्णानां वर्णवेदिनः ॥
उदात्त, अनुदात्त स्वरित यी तीन स्वरका भेदलाई विद्वान् व्यक्तिहरूले वर्णहरूको बाह्य करण अर्थात् बाह्य प्रयत्न पनि भन्दछन् ।

इति पाणिनीयशिक्षासूत्राणां वृद्धपाठः समाप्तः ।

यसप्रकार पाणिनीयशिक्षासूत्रको वृद्धपाठ समाप्त हुन्छ ।

पाणिनीयशिक्षा

(वृद्धश्लोकपाठः)

[प्रतिज्ञा]

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥

अन्वयः

अथ यथा पाणिनीयम् मतम् (तथा) शिक्षाम् प्रवक्ष्यामि । तत् लोकवेदयोः यथा उक्तम् (तथा) शास्त्रानुपूर्वम् विद्यात् ।

शब्दार्थः

अथ = शिष्यजिज्ञासानन्तरम्, (अथशब्दः, आनन्तर्ये, मङ्गलार्थे च), यथा = यादृशम्, पाणिनीयम् = पाणिनिसम्बद्धम्, मतम् = ज्ञानम्, तथा = तदनुकूलम्, शिक्षाम् = शिक्षानामकं वर्णोच्चारणशिक्षाम्, प्रवक्ष्यामि = प्रकर्षेण कथयिष्यामि, तत् = शिक्षाप्रणयनम् यथोक्तम् अथवा मदीयबुद्धौ उपस्थितं पाणिनीयं मतम्, लोकवेदयोः = लौकिकशब्देषु वैदिकशब्देषु च विषयभूतेषु, यथा = येन प्रकारेण, उक्तम् = कथितम्, तथा = तदनुरूपतया, शास्त्रानुपूर्वम् = शास्त्रानुगतम्, विद्यात् = जानीयात् ।

अर्थः

शिष्यजिज्ञासानन्तरं यादृशं पाणिनीयं मतं तदनुकूलां शिक्षां प्रकर्षेण वक्ष्यामि । मदीयबुद्धौ उपस्थितं पाणिनीयं मतं लौकिकवैदिकशब्दोच्चारणविषये प्राचीनेषु ग्रन्थेषु यदुक्तं तदनुसारि एव वर्तते इति शिष्यजनो जानीयात् । अर्थात् लोके वेदे च वर्णानामुच्चारणादिविषयेषु गुरुपरम्परागतं यथोक्तं पाणिनिना यथा च पाणिनेरभिमतमस्ति शिक्षायां तां शिक्षामधिकृत्य वर्णोच्चारणशिक्षां प्रकृष्टं वक्ष्यामीति समुदितार्थः ।

विशेषार्थः

शिक्षयति या सा शिक्षा । शक्तो भवितुमिच्छा वा शिक्षा । वर्णोच्चारणविधिप्रतिपादको ग्रन्थः शिक्षा । शकधातोः सनि, द्वित्वे, सनि मीमाधुरभलभशकपतपदामच इस् ७।४।५।४॥ इति सूत्रेण धात्ववयवस्य अकारस्य

इसादेशे, अत्र लोपोऽभ्यासस्य ७४।५८॥ इति अभ्यासलोपे, स्कोः संयोगाच्चोरन्त्ये च ८।२।२९॥ इति सकारलोपे, सनः सस्य मूर्धन्यादेशे, वर्णमेलने च शिक्षा शब्दो निष्पद्यते । शिक्षाध्याये वर्णः, स्वरः मात्रा, बलं, सामः, सन्तानश्चेति विषयाः सन्ति । ते च विषयाः वर्णः- अकारादिवर्णाः, स्वरः-उदात्तानुदात्तस्वरिताः, बलम्-स्थानप्रयत्नघोषत्वप्राणत्वानि, सामः- श्रुतिमधुरता, सन्तानः- सन्धिज्ञानमिति सन्ति । आधुनिकभाषाविज्ञानेऽपि वर्णादीनां विषये के वर्णाः ? कुत्र ? कदा ? कथम् उच्चार्यते ? इति सम्यग् विचार्यते । वर्ण-स्वर-मात्रा-स्थान-करण-प्रयत्नानुप्रदानरूप-बल-साम-सन्तानादिप्रतिपादकं शास्त्रं शिक्षाशास्त्रं कथ्यते । सम्यग्रूपेण शिक्ष्यतेऽनया वर्णोच्चारणमिति शिक्षा । शिक्षा वर्णोच्चारकं शास्त्रम् । शिक्ष्यतेऽनया बालेभ्यो ह्रस्वदीर्घप्लुतोदात्तानुदात्त-स्वरितोरःकण्ठशिरोजिह्वामूलदन्तनासिकौष्ठस्थानानीति शिक्षा । वर्णानामुच्चारणविधिपरिज्ञानं शिक्षाशास्त्रस्य कार्यमस्ति । वेदानामपि बह्व्यः शाखाः सन्ति । प्रातिशाख्यानि च विभिन्नानि सन्ति । तेषूच्चारणप्रकाराण्यपि विभिन्नानि सन्ति । अतः शिक्षाशास्त्राण्यपि बहूनि भवन्ति । सर्वाण्यपि च तानि शिक्षाशास्त्राणि यं कञ्चित् शाखाविशेषमवलम्ब्य व्यवस्थितानि दृश्यन्ते । अत एव सर्वेषां शिक्षाग्रन्थानामुच्चारणविधिः सम्यक्तया परस्परं सदृशः न प्रतिभाति ।

शिक्षाशास्त्रग्रन्थेषु वर्णाः, वर्णानां स्थानप्रयत्नानुप्रदानस्वरकालाः, सन्धिः, उच्चारणगुणदोषाश्च इत्येतेषां विषयाणां विवेचनं भवति । इमे सर्वेऽपि विषयाः पाणिनीयशिक्षायां सुस्पष्टं विवेचिताः सन्ति । अतः एतद्वृष्ट्या पाणिनीयशिक्षायाः महत्त्वमस्त्येव ।

नेपाली

अथशब्द मङ्गल, सत्य, कल्याण, आनन्तर्य, आरम्भ, प्रश्न, कात्स्न्य, अधिकार, प्रतिज्ञा, समुच्चय, वितर्क, विकल्प आदि अर्थमा रहेको छ । अतः यहाँ प्रयुक्त अथ शब्दले मङ्गल र अनन्तर (त्यसपछि) भन्ने अर्थ बुझउँदछ । सनातन शिक्षापरम्परमा आचार्यले आफ्ना शिष्यहरूलाई वेदको प्रवचन गरेपश्चात् शिष्यहरूको जिज्ञासालाई समाधान गर्न एवं वेदको श्रुतिपरम्परालाई अक्षुण्ण राख्नका लागि र वेदमा निहित ज्ञानराशिलाई यथावत् बोध गर्नका लागि वर्णोच्चारणशिक्षाको आवश्यकता बोधगरी शिक्षाग्रन्थको प्रतिपादन गर्नुहुन्छ । 'अब म पाणिनीय मतानुसार वर्णोच्चारणको विधिस्वरूप शिक्षाशास्त्रको विशेषरूपले उपदेश गर्दछु' भन्ने सङ्कल्प गर्नुहुन्छ । जसमा लौकिक र वैदिक भाषाहरूको वर्णोच्चारणको नियम र विषय समावेश भएको छ । यो गुरुपरम्पराबाट प्राप्त भएको वेदाङ्ग शिक्षा सवैशास्त्रहरूको लागि उपयोगी रहेको छ ।

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥

अन्वयः

प्रसिद्धम् अपि अबुद्धिभिः अविज्ञातम् वाचः उच्चारणे विधिम् शब्दार्थम् पुनः व्यक्तीकरिष्यामि ।

शब्दार्थः

प्रसिद्धम् = वैदिकलौकिकवाङ्मयेषु प्रथितम्, अपि = च, अबुद्धिभिः = मन्दमतिभिः, अविज्ञातम् = विशेषतोऽविदितम्, वाचः = वाण्याः, उच्चारणे = कथने, विधिम् = उपायभूतं स्थानप्रयत्नादिविधिम्, स्थानकरणप्रयत्नानुप्रदानादिप्रयोगस्य प्रकारज्ञानं वा, शब्दार्थम् = शब्दार्थज्ञानं, पुनः = भूयः, व्यक्तीकरिष्यामि = स्फुटीकरिष्यामि ।

अर्थः

पूर्वेषु महत्सु वैदिकलौकिकोभयविधग्रन्थेषु प्रथितम्, अबुद्धिर्बुद्धिहीनैः प्रसिद्धम् अपि मन्दमतिभिः वेदाध्यायिभिः लक्ष्यदृष्ट्या सामान्यतो ज्ञातमपि विशेषतोऽज्ञातं वाण्या उच्चारणे स्थान-करण-प्रयत्न-अनुप्रदानादिप्रयोगस्य प्रकारं शब्दबोधप्रकारजनकं ज्ञानं पुनश्च लघुना विधिना स्फुटीकरिष्यामि ।

नेपाली

प्राचीन समयदेखि नै शब्दको उत्पत्ति, शब्दार्थ एवं वर्णहरूको शुद्ध उच्चारण विधि, स्थान, करण, प्रयत्न, अनुप्रदान आदि विषयहरू प्रसिद्ध रहेको पाइन्छ । विद्वान्जनहरूका लागि वर्णहरूको शुद्ध-उच्चारण विषयक ज्ञान प्रसिद्ध रहे तापनि अल्पज्ञ व्यक्तिहरूलाई यो विषय अप्रसिद्ध नै रहन्छ । अतः त्यस्ता जिज्ञासुहरूलाई उपकार होस् भनी वर्णहरूको सम्यक् उच्चारण विधिलाई सरलरूपमा यस शिक्षाग्रन्थद्वारा फेरि व्याख्या गर्नेछु ।

[वर्णसङ्ख्या]

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते (सम्भवतो) मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥

अन्वयः

प्राकृते संस्कृते च अपि स्वयंभुवा स्वयम् प्रोक्ताः वर्णाः सम्भवतः (शम्भुमते) त्रिषष्टिः चतुष्षष्टिः वा मताः ।

शब्दार्थः

प्राकृते = प्रकृत्यनुकूले मातृभाषाभूते, संस्कृते = संस्कृतभाषायाम्, च = अपि, अपि = च, स्वयम्भूवा = ब्रह्मणा, स्वयम् = आत्मना, प्रोक्ताः = कथिताः, वर्णाः = अकारादयो वर्णाः, सम्भवतः = यथासम्भवम् (शम्भुमते = महेश्वरमते), त्रिषष्टिः = त्रयश्च षट्कृत्वो दश च, चतुष्षष्टिः = चत्वारश्च षट्कृत्वो दश च, वा = अथवा, मताः = इष्टा इति ।

अर्थः

प्रकृत्यनुकूले मातृभाषाभूते शौरसेन्यादिप्राकृतभाषायां वैदिक-लौकिक-संस्कृतभाषायाञ्च ब्रह्मणा स्वयमेवादरेणोच्चारिता वर्णा यथासम्भवं (पाठान्तरे-शम्भुमते) त्रिषष्टिः चतुष्षष्टिर्वा विदुषां सम्मताः सन्ति ।

वर्णानां सङ्ख्यानिर्धारणक्रमेऽत्र एकविंशतिस्वराः, पञ्चविंशति स्पर्शसंज्ञकवर्णाः, यादयाष्टौ, चत्वारः यमाः, एकोऽनुस्वारः, विसर्गश्चैकः, ँक, ँपौ इति द्वौ, दुस्स्पृष्टलकारः, प्लुतलृकारश्चापि संयुज्य चतुष्षष्टिवर्णाः भवन्ति । तेषु प्लुतलृकारस्य स्वीकाराभावे वैकल्पिकेन त्रिषष्टिवर्णाः माहेश्वरमते प्रसिद्धाः सन्ति ।

नेपाली

शौरसेनी भाषा जस्ता प्रकृति अनुकूलका मातृभाषाहरूमा र संस्कृत भाषामा स्वयं सृष्टिकर्ता ब्रह्माले आदरपूर्वक उपदेश गरेका सम्भवतः ६३ वा ६४ प्रकारका वर्णहरू मानिएका छन् । पाठान्तरमा शम्भुमते पनि भएकाले यिनै वर्णहरू भगवान् शम्भुका मतमा पनि स्वीकार गरिएका छन् । माहेश्वर सम्प्रदायका आचार्य भएका हुनाले पाणिनिका मतमा पनि यिनै वर्णहरू स्वीकार्य छन् ।

वर्णहरूको सङ्ख्यानिर्धारण गर्ने क्रममा यहाँ एक्काइस वटा स्वरवर्णहरू, पच्चीस वटा स्पर्शसंज्ञक व्यञ्जनवर्णहरू, यकार आदि गरिएका आठ वटा वर्णहरू, चार वटा यमवर्ण, एउटा अनुस्वार, एउटा विसर्ग, जिह्वामूलीय र उपध्मानीय गरी दुई अर्धविसर्ग, दुस्स्पृष्टलकार र प्लुत लृवर्ण गरी चौंसठ्ठी वटा वर्णहरू छन् । यी वर्णहरूमध्ये प्लुत लृवर्णलाई स्वीकार नगरेका पक्षमा भने त्रिसठ्ठी वटा वर्णहरू स्वीकार गरिएका छन् ।

स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः॥ ४॥

अन्वयः

स्वराः एकविंशतिः च, स्पर्शानाम् पञ्चविंशति, यादयः च अष्टौ हि स्मृताः, यमाः च चत्वारः स्मृता ।

शब्दार्थः

स्वराः = स्वरवर्णाः, एकविंशतिः = २१, च = अपि, स्पर्शानाम् = स्पर्शसंज्ञकानां वर्णानाम्, पञ्चविंशतिः = २५, यादयः = यकारादिवर्णाः, च = अपि, अष्टौ = ८, हि = एव, स्मृताः = ज्ञेयाः । यमः = यमवर्णविशेषाः, च = अपि, चत्वारः = ४, स्मृताः = ज्ञेयाः ।

अर्थः

एकविंशतिः स्वराः, पञ्चविंशतिः स्पर्शाः, अष्टौ यादयः य-व-र-ल-श-ष-स-हाः, चत्वारो यमाः, (वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये पूर्वसदृशा वर्णाः) ज्ञेया ।

शिक्षायामत्र स्वरवर्णपरिगणनक्रमे स्वराः एकविंशतीत्युक्तम् । तत्र अ-इ-उ-ऋ इत्येते चत्वारः स्वराः ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदेन द्वादशरूपतां भजन्ते । लृकार ह्रस्व एवोपदिश्यते । ए ऐ ओ औ इत्येतानि च सन्ध्यक्षराणि सन्ति । सन्ध्यक्षरेषु ह्रस्वो न भवति । तस्मात् दीर्घप्लुतभेदेन अष्टावेतानि । ततश्च एतानि समाविश्य एकविंशतिः स्वराः माहेश्वरमते पाणिनिना सङ्कलिताः । ते च यथा-

स्वरवर्णतालिका:

ह्रस्वः	दीर्घः	प्लुतः
अ	आ	आऽऽ
इ	ई	ईऽऽ
उ	ऊ	ऊऽऽ
ऋ	ॠ	ॠऽऽ
लृ		लृऽऽ
	ए	एऽऽ
	ओ	ओऽऽ
	ऐ	ऐऽऽ
	औ	औऽऽ

लृकारः प्लुत एव च इत्युल्लिखितत्वात् पाणिनिमते प्लुतलृकारः विभाषया ग्राह्यो भवति । प्लुतलृकारस्य ग्रहणपक्षे द्वाविंशतिस्वराः भवन्ति । तस्य ग्रहणाभावे एकविंशतिस्वराः भवन्ति ।

तथैव कादयो मावसानाः स्पर्शाः इत्यत्र पञ्चविंशतिः वर्णाः सन्ति । एते हि जिह्वामूलतालुमूर्धदन्तोष्ठादिभिः परस्परं स्पर्शैरभिनिष्पत्य आविर्भवन्तीति हेतोः स्पर्शाः कथ्यन्ते । पाणिनीयशिक्षायां स्पर्शानां पञ्चविंशतिः इति समुल्लिखितमस्ति । सिद्धान्तकौमुद्यां कादयो मावसानाः स्पर्शाः इति कथनेन पञ्चविंशतिवर्णाः स्पर्शसंज्ञका भवन्ति । यथा-

स्पर्शसंज्ञकवर्णतालिकाः

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्
च्	छ्	ज्	झ्	ञ्
ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्
त्	थ्	द्व	ध्व	न्व
प्	फ्	ब्व	भ्व	म्व

अन्तःस्थवर्णाः = जिह्वामध्यप्रभृतीनां करणानामन्ते तिष्ठन्तीत्यन्तस्थाः यरलवाः । स्पर्शोष्माणामन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति अन्तःस्थाः ।^१
सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन यरलवा अन्तःस्था इत्युक्तम् ।^२
अतः यरलवा इत्येते वर्णा अन्तस्था इत्युच्यन्ते ।

उष्माणवर्णाः = ऊष्मा वायुः तत्प्रधाना वर्णा उष्माणः ।

शषसहा उष्माणः इति सिद्धान्तकौमुद्यां प्रसिद्धम् ।^३

यमाः = चत्वारश्च यमाः स्मृताः इति कथनेन यमाः चत्वारः कथिता । यम्यन्ते मुखभवश्रुतियमनेन निर्वर्त्यन्ते इति यमा वर्णविशेषाः । यच्छन्तीति यमाः । ते च प्रातिशाख्ये एव प्रसिद्धाः । तत्र वर्गोष्माद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्ण इत्युच्यते । तदुदाहरणानि च पलिक्वनीः, चख्खनतुः, अग्निः, घृघ्न्तीत्येतानि ।^४

१ ऋगप्रातिशाख्यम्, व्या. १।९॥

२ भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, पृ. १७ ।

३ पूर्ववत् ।

४ पूर्ववत् पृ. १६ ।

ह्रस्व, दीर्घ र प्लुतका भेदले अ, आ, आ३, इ, ई, ई३, उ, ऊ, ऊ३, ऋ, ॠ, ॠ३, लृ, ए, ए३, ऐ, ऐ३, ओ, ओ३, औ, औ३, यी एक्काइस प्रकारका (प्लुत लृकारलाई गणना गरेमा बाइस) स्वरवर्णहरू, कवर्णदिखि मवर्णसम्मका क-ख-ग-घ-ङ-च-छ-ज-झ-ञ-ट-ठ-ड-ढ-ण-त-थ-द-ध-न-प-फ-ब-भ-म यी स्पर्शसंज्ञक पच्चीस वर्णहरू, यकारादि य-र-ल-व-श-ष-स-ह यी आठ वर्णहरू, चारप्रकारका यम वर्णहरू कुँ, खुँ, गुँ, घुँ यी चार वर्ण, वस्तुतः यम वर्णको कुनै स्वरूप हुँदैन तर वैदिक परम्परामा उच्चारणगम्य हुन्छ । स्पर्शसंज्ञक वर्णहरूमा पञ्चमवर्णहरू डञ्जनम यिनी वर्णहरू पर भएमा पूर्वमा संयुक्त प्रतिवर्ग चार वर्णहरूको सदृश मध्येमा अर्को नासिक्य वर्णको उत्पत्ति हुन्छ । त्यसैलाई यम वर्ण भनिन्छ ।

अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥

अन्वयः

अनुस्वारः विसर्गः च पराश्रितौ ँक ँपौ च अपि, प्लुतः लृकारः एव च दुस्स्पृष्टः च इति विज्ञेयः ।

शब्दार्थः

अनुस्वारः = नासिकास्थानोत्पन्नो वर्णविशेषः, विसर्गः = विसर्जनीयः, पराश्रितौ = परसन्निधाने जायमानौ, ँक ँपौ = जिह्वामूलीयोपध्मानीयाख्यौ वर्णौ, च = अपि, अपि = च, प्लुतः = प्लुतवर्णः, लृकारः = लृकारवर्णः, एव = हि, च = अपि, दुस्स्पृष्टः = द्वयोः स्वरयोर्मध्ये वर्तमानो लकारः, ईषत्स्पर्शेन अभिव्यञ्जनीयतां गतः लकारः, च = अपि, इति = एवं प्रकारेण, (पूर्वोक्त ५८+अत्रोक्त ६ सङ्कलनेन) विज्ञेयः = ज्ञातव्यः ।

अर्थः

नासिकास्थानी अनुस्वरवर्णाः, विसर्गः, जिह्वामूलीयः, उपध्मानीयः, दुस्स्पृष्टः, प्लुतः लृकारश्चेति सङ्कलनेन त्रिषष्टिर्चतुष्पष्टिर्वा वर्णाः ज्ञेया । पाणिनिमते प्लुतलृकारः विभाषया ग्राह्यो भवति । प्लुतलृकारस्य ग्रहणपक्षे चतुष्पष्टिर्वर्णाः भवन्ति । तस्य ग्रहणाभावे त्रिषष्टिर्वर्णाः भवन्ति ।

अनुस्वारः = स्वरमनुभवतीत्यनुस्वारः । (अं) इत्यत्राकारस्योपरि स्थितविन्दुसदृशोवर्णोऽनुस्वारः ।

विसर्गः = विसृज्यते पुनर्वर्णैर्न संयुज्यते इति विसर्गः।^{१६} विनाऽवरोधं उच्चारणीयः श्वासमयो वर्णविशेषो हि विसर्गः। विसृज्यते विनाऽवरोधं श्वासरूपेण वहिर्निष्काल्यते इति विसर्गः। (अः) इत्यत्राकारानन्तर स्थितद्विविन्दुसदृशवर्णो विसर्गः।

जिह्वामूलीयः = जिह्वामूले भवो वर्णः जिह्वामूलीयः। जिह्वामूलाङ्गुलेश्च^{१७} इति सूत्रे वर्णितः। =क इत्यत्र कवर्णात् पूर्वस्मिन् अर्धविसर्गसदृशो वर्णः जिह्वामूलीयः।

उपध्मानीयः = उश्च पश्च ध्मायेते अनेन तत्र भव इति योगेन उपध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वम्।^{१८} =प इत्यत्र पवर्णात् पूर्वार्धविसर्गसदृशो वर्णः उपध्मानीयः।

दुस्स्पृष्टः = पाणिनिना दुस्स्पृष्टवर्णश्च स्वीकृतः। शिक्षायामुक्तम् दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयः।^{१९} इति प्रतिपादितयोर्दण्डयोः प्रयत्नस्य प्रतिपादने दुस्स्पृष्टवर्णस्य प्रयोगो दृश्यते। दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयो दण्डयोः स्वरमध्ययोः।^{२०} दुस्स्पृष्टो लकारः, स च अग्निमीडे इत्यादौ प्रसिद्धः।^{२१} प्रातिशाख्ये द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः इति। आधुनिकभाषाविज्ञाने नेपालीभाषायाञ्च डाडु, घोडा, डाँडा इत्यादिशब्दोच्चारणक्रमे डकारढकारयोर्मध्यस्थस्वरस्योच्चारणं भवति। स एव दुस्स्पृष्टवर्णः कथ्यते।

स्वर-स्पर्शवर्णानां तालिकीकरणं पूर्वमेव विहितम् तत्पश्चात् चात्र अन्तस्थ-उष्म-यम-अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीय-उपध्मानीय-दुस्स्पृष्टवर्णाः निम्नाङ्किततालिकायाः माध्यमेन प्रस्तूयन्ते-

यादयः	य र ल व् श ष् स ह
यमाः	क् ख् ग् घ्
अनुस्वारः	ं (अं)
विसर्गः	: (अः)

५ दुर्गसिंहः, कातन्त्रव्याकरणवृत्तिः, ११११६॥

६ पाणिनिः, पूर्ववत्, पा.सू. ४।३।६८॥

७ नागेशभट्टः, लघुशब्देन्दुशेखरः, पृ. ४१।

८ पाणिनीयशिक्षा, श्लो. ५।

९ शैशिरीयशिक्षायाम् श्लो ७॥ शौनकीयशिक्षायाम् श्लो १०।

१० भट्टोजिदीतः, सिद्धान्तकौमुदी, पृ. १७।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri

जिह्वामूलीयः	ॐक
उपधमानीयः	ॐप
दुस्स्पृष्टः	ल्

नेपाली

एउटा अनुस्वार, एउटा विसर्ग, दुई वटा जिह्वामूलीय र उपधमानीय विसर्ग, एउटा दुस्स्पृष्ट वर्ण (दुस्स्पृष्ट भनेको वेदमा दुई स्वरवर्णका बीचमा रहेको डकारका स्थानमा उच्चारण हुने लवर्ण हो ।) र प्लुत लृङ्कारको पनि वैकल्पिक रूपमा लिएर सबै वर्णहरू सङ्कलन गर्दा ६४ वटा वर्णहरू हुन्छन् । यहाँ प्लुत लृङ्गवर्णलाई ग्रहण नगरेका पक्षमा ६३ र ग्रहण गरेका पक्षमा ६४ वटा वर्णहरू हुन्छन् भन्ने कुरा जान्नु पर्दछ ।

[वर्णोत्पत्तिप्रक्रिया, वर्णभेदकारणगणना च]

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम् ॥६॥

अन्वयः

आत्मा बुद्ध्या अर्थान् समर्थ्य विवक्षया मनः युङ्क्ते, मनः कायाग्निम् आहन्ति, स मास्तम् प्रेरयति ।

अर्थः

आत्मा = जीवात्मा, बुद्ध्या = मत्या, अर्थान् = स्वगतपदार्थान् विषयान् वा, समर्थ्य = सम्यग् ज्ञात्वा विमृश्य, विवक्षया = वक्तुमिच्छया, मनः = अन्तःकरणम्, युङ्क्ते = योजयति । मनः = अन्तःकरणम्, कायाग्निम् = जाठरमग्निं शारीरमनलं वा, आहन्ति = ताडयति, सः = ताडितः कायाग्निः, मास्तम् = प्राणाख्यं वायुम्, प्रेरयति = प्रवर्तयति ।

अर्थः

जीवात्मा एकबुद्धिविषयान् कृत्वा अथवा विषयान् सम्यग् ज्ञात्वा विमृश्य वक्तुमिच्छया मनः योजयति, मनः शारीरमग्निं व्यापारे प्रवर्तयति, तथा प्रवृत्तोऽग्निः प्राणाख्यं वायुं प्रेरयति । अर्थात् अन्तःकरणं स्ववृत्त्या विवक्षितानर्थान् बुद्धिविषयीकृत्य तद्वोद्घेनेच्छया मनः प्रेरयति । तच्च मनः कायाग्निमाहन्ति । ततः कायाग्निं मूलाधारं पवनं प्रेरयति ।

नेपाली

वर्णहरूको उच्चारण कर्ता आत्माले बुद्धिद्वारा बाह्य अर्थहरूको निश्चय गरेर अर्थ अनुसार शब्द प्रयोगको इच्छाले मनलाई प्रेरित गर्दछ । मनले जठराग्निमा आघात गर्दछ अनि जठराग्निले प्राणवायुलाई शब्दोच्चारणका लागि प्रेरित गर्दछ ।

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥

प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥

अन्वयः

मारुतः तु उरसि चरन् प्रातस्सवनयोगम् गायत्रम् छन्दः आश्रितम् तम् मन्द्रम् स्वरम् जनयति ।

शब्दार्थः

मारुतः = कायाग्निप्रेरितः प्राणाख्यवायुः, तु = एव, उरसि = हृद्देशे (वक्षसि, फुस्फुसयोः), चरन् = भ्रमन्, प्रातःसवनयोगम् = प्रातःसवनकर्मसाधनमन्त्रोपयोगिनम्, गायत्रम् = गायत्र्याख्यानम्, छन्दः = छन्दविशेषम्, आश्रितम् = अनुगतम् । तम् = प्रसिद्धम्, मन्द्रम् = अल्पतरं गभीरं वा, स्वरम् = शब्दविशेषम्, जनयति = उत्पादयति ।

अर्थः

कायाग्निप्रेरितः प्राणाख्यवायुरसि भ्रमन् प्रातःसवनकर्मसाधनमन्त्रोपयोगिनं मन्द्रमल्पतरं प्रसिद्धं स्वरं उत्पादयति । तथा प्रेरितो वायुः उरसि चरन् प्रातस्सवनभक्तं गायत्रच्छन्दोऽनुगतं मन्द्रं स्वरं जनयति । अर्थात् स प्रेरितो वायसः उरसि चरन् प्रातस्सवनभक्तं गायत्र्यं मन्द्रं स्वरं जनयति ।

नेपाली

कायाग्निबाट ऊर्ध्वप्रेरित भएको प्राणवायुले हृदयमा सञ्चरण गर्दा मन्द्र अर्थात् गम्भीर स्वरको उत्पत्ति गर्दछ । जुन स्वर गायत्रीछन्दले आबद्ध भई प्रातःकालीन यज्ञ, अनुष्ठान आदि क्रियामा प्रयुक्त हुन्छ ।

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥

अन्वयः

कण्ठे (चरन्) माध्यन्दिनयुगम् त्रैष्टुभानुगम् मध्यमम् (स्वरम् जनयति) । (शिरसि चरन्) तार्तीयसवनम् शीर्षण्यम् जागतानुगम् तारम् (स्वरम् जनयति) ।

कण्ठे = कण्ठदेशे, चरन् = भ्रमन्, माध्यन्दिनयुगम् = माध्यन्दिन-
सवन-कर्मसाधन-मन्त्रोपयोगिनम्, त्रैष्टुभानुगम् = त्रैष्टुप्छन्दोयुक्तम्, मध्यमम् =
मन्द्रतारवध्यवर्तिनम्, स्वरम् = शब्दविशेषम्, जनयति = उत्पादयति । शिरसि =
मूर्ध्नि, चरन् = गच्छन्, तार्तीयवसवनम् = तृतीयसवनभक्तम्, शीर्षणम् = शिरोगतो
वायुः, शिरोभवम्, जागतानुगम् = जगत्याख्यच्छन्दोऽनुगतम्, तारम् = तीक्ष्णम्, स्वरम्
= शब्दविशेषम्, जनयति = उत्पादयति ।

अर्थः

कण्ठदेशे भ्रमन् त्रैष्टुप्छन्दोयुक्तं माध्यन्दिनसवनकर्मसाधनमन्त्रोपयोगिनं
मन्द्रतारमध्यवर्तिनं स्वरं जनयति । शिरसि चरन् तृतीयसवनभक्तं जागतच्छन्दोऽनुगतं
तारं स्वरं जनयति । अर्थात् कण्ठे चरन् वायुर्मध्यन्दिनयुगं त्रैष्टुभानुगम् मध्यमं स्वरं
जनयति । शिरसि चरन् वायुर्तारस्वरम् जनयति ।

नेपाली

कण्ठस्थानमा प्राणवायुको सञ्चरण हुँदा त्रैष्टुप् छन्दको अनुशरण गर्ने
मध्याह्न समयमा गरिने यागमा प्रयोग गरिने मध्यम स्वरको उत्पत्ति हुन्छ । पुनः
त्यही प्राणवायुले शिरको मूर्धास्थानमा सञ्चरण गर्दा जगतीछन्दको अनुशरण गर्ने
सायङ्कालीन यागाङ्गस्वरूप तार-स्वरको उत्पत्ति गर्दछ ।

सोदीर्णो मूर्धन्यभिहितो वक्त्रमापाद्य मारुतः ॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥

अन्वयः

स उदीर्णः मारुतः मूर्ध्नि अभिहितः वक्त्रम् आपद्य वर्णान् जनयते । तेषाम्
पञ्चधा विभागः स्मृतः ।

शब्दार्थः

सः = यथास्थानं त्रिविधान् स्वरान् जनयिता, उदीर्णः = ऊर्ध्वं प्रेरितः, मारुतः
= प्राणाख्यो वायुः, मूर्ध्नि = शिरसि, अभिहितः = प्रतिहतः, वक्त्रम् = वदनम्, आपद्य
= प्राप्य, वर्णान् = अकारादिकान् शब्दान्, जनयति = उत्पादयति । तेषाम् = तथा
जातानां वर्णानाम्, पञ्चधा = पञ्चप्रकारकतया, विभागः = विभजनम्, स्मृतः =
स्मृत्या अवगतः ।

अर्थः

स स्वरः उदीर्णः मारुतः अभिहतः वक्त्रम् आपद्य वर्णान् जनयति । अर्थात् यथास्थानं त्रिविधान् स्वरान् जनयिता उदीर्णः वायुः मूर्ध्नि प्रतिहतो वदनं प्राप्य अकारादिकान् वर्णान् जनयति । तथा जातानां वर्णानां पञ्चधा विभागः स्मृतः ।

नेपाली

शरीरमा प्राणवायु ऊर्ध्व प्रेरित भएर माथि आउँदा शिरको मूर्धास्थानमा ठोक्किएर आ-आफ्ना स्थानबाट उच्चारण हुने भएका तीनप्रकारका स्वरहरूलाई प्रकट गर्दै मुखबाट अकारादि वर्णका रूपमा वैखरी ध्वनिका साथ प्रकट हुन्छन् । यसरी उत्पन्न हुने वर्णहरू पाँच प्रकारका हुन्छन् ।

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥

अन्वयः

वर्णविदः स्वरतः, कालतः, स्थानात्, प्रयत्नानुप्रदानतः, इति प्राहुः, तद् निपुणम् निबोधत ।

शब्दार्थः

वर्णविदः = वर्णज्ञाः, स्वरतः = उदात्त-अनुदात्त-स्वरितादिस्वरेण, कालतः = ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतादिकालेन, स्थानात् = कण्ठ-तालु-मूर्धा-दन्त-ओष्ठ-नासिका-कण्ठतालु-कण्ठोष्ठम्-दन्तोष्ठम्-जिह्वामूलम्-इत्यादि-स्थानेन, प्रयत्नात् = स्पृष्ट-इषत्पृष्ट-विवृत-संवृतादि आभ्यान्तरप्रयत्नेन, अनुप्रदानतः = विवार-संवार-श्वास-नाद-घोष-अघोष-अल्पप्राण-महाप्राण-उदात्त-नुदात्त-स्वरितश्चेति बाह्यप्रयत्नेन, इति = एवम्, प्राहुः = कथितवन्तः, तत् = उक्तं वर्णविभागकारणम्, निपुणम् = स्फुटतया अभिधीयमानं वर्णितम्, निबोधत = जानीत ।

अर्थः

वर्णविदः वर्णानां स्वरतः, कालतः, स्थानात्, प्रयत्नात्, अनुप्रदानतः, पञ्चधा विभागः स्मृतः इति प्राहुः तद् निपुणं निबोधत । अर्थात् तथा जातानां वर्णानाम् उदात्तादिस्वरात्, ह्रस्वदीर्घादिकालात्, कण्ठमूर्धाताल्लादिस्थानात्, स्पृष्ट-इषत्पृष्ट-विवृत-संवृतादि आभ्यान्तरप्रयत्नात्, विवार-संवार-श्वास-नाद-घोष-अघोष-

अल्पप्राण-महाप्राण-उदात्त-नुदात्त-स्वरितश्चेति बाह्यप्रयत्नाभ्यामिति पञ्चप्रकारेण भेदो भवति । इति वर्णशास्त्रज्ञाः प्रकथयन्ति ।

नेपाली

यस प्रकार उत्पन्न भएका वर्णहरू पाँच प्रकारका हुन्छन् । उदात्त अनुदात्त र स्वरित गरी स्वरका आधारमा, ह्रस्व दीर्घ र प्लुत गरी उच्चारण काल वा मात्राका आधारमा, कण्ठ-तालु-मूर्धा-दन्त-ओष्ठ-नासिका-कण्ठतालु-कण्ठोष्ठ-दन्तोष्ठ-जिह्वामूल आदि स्थानका आधारमा, स्पृष्ट-इषत्पृष्ट-विवृत-संवृत आदि आभ्यन्तर प्रयत्नका आधारमा र विवार-संवार-श्वास-नाद-घोष-अघोष-अल्पप्राण-महाप्राण-उदात्त-नुदात्त-स्वरित आदि बाह्यप्रयत्नका आधारमा । यसप्रकार पाँच आधारहरूमा वर्णहरूलाई विभाजन गरिएको कुरा वर्णवेत्ता विद्वान्हरूले बताएका छन् ।

[स्वरकृतवर्णभेदाः, कालकृतवर्णभेदाश्च]

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥

अन्वयः

अचि उदात्तः च अनुदात्तः च स्वरितः च इति त्रयः स्वराः, ह्रस्वः दीर्घः प्लुत इति कालतः नियमाः च सन्ति ।

शब्दार्थः

अचि = अकारादिके स्वरे, उदात्तः = उच्चैरुच्चारितः, च = अपि, अनुदात्तः = नीचैरुच्चारितः, च = अपि, स्वरितः = आद्यभागे उच्चैः अवशिष्टभागे नीचैः उच्चारितः, च = अपि, इति = एवं प्रकारेण, त्रयः = त्रिप्रकारकाः, स्वराः = वर्णप्रकृतिभूतकण्ठस्वरविशेषाः, ह्रस्वः = एकमात्रः, दीर्घः = द्विमात्रः, प्लुतः = त्रिमात्रः, इति = एवं प्रकाराः, कालतः = उच्चारणकालात्, नियमाः = नियतभेदाः, च = अपि, सन्ति = भवन्ति ।

अर्थः

अकारादिषु स्वरेषु उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितश्चेति त्रयः स्वराः, ह्रस्वः दीर्घः प्लुतः इति कालकृता भेदाश्च भवन्ति ।

उदात्त-अनुदात्त-स्वरितभेदेन स्वराः त्रयो भवन्ति । उच्चैरुदात्तः^{११} इति

११ पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. १।२।२९॥

सूत्रव्याख्यानावसरे सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्- ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूध्वभागे निष्पन्नोऽनुदात्तसंज्ञको भवति । ताल्वादस्थानानामुध्वोधोभेदेन भागद्वयम् अस्ति । ऊर्ध्वभागेनोच्चार्यमाण उदात्तः, अधोभागेन त्वनुदात्तः, अभ्यासज्ञेयश्चायं स्वरविशेषः । नीचैरनुदात्तः^{१२} ताल्वादिषुस्थानेषु अधोभागे निष्पन्नोऽच् अनुदात्तसंज्ञको भवति । समाहारः स्वरितः^{१३} उदात्तत्वानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् । तस्य स्वरितस्य आदितः पूर्वभागे अर्धह्रस्वमुदात्तम् इत्यर्थः प्रतीयते ।

उदात्तस्वरं तर्जन्यां सङ्केत्य जानीयात् । प्रचयस्वरं मध्यमायामङ्गुल्यां सङ्केत्य जानीयात् । अनुदात्तं स्वरं कनिष्ठिकायां सङ्केत्य जानीयात् । स्वरितं स्वरम् अनामिकायां सङ्केत्य जानीयात् । अन्तोदात्ताद्युदात्तादिनवप्रकारकाः पदविशेषरूपाः भवन्ति । अग्निः सोमः प्र वो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥^{१४} इत्यत्र क्रमशः अग्निः इति अन्तोदात्तम् पदम् । सोमः इति आद्युदात्तं पदम् । प्र इति उदात्तं पदम् । वः इति अनुदात्तं पदम् । वीर्यम् इति नीचस्वरितम् पदम् । हविषाम् इति मध्योदात्तं पदम् । स्वः इति स्वरितं पदम् । बृहस्पतिः इति द्व्युदात्तं पदम् । इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तं पदम् । अनुदात्तः स्वरः उरःप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, उदात्तः स्वरः शीरःप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, स्वरितः स्वरः कर्णमूलप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः, प्रचयः स्वरः आस्यप्रदेशे हस्तं नीत्वा उच्चारणीयः ।

वर्णानामुच्चारणक्रमे उच्चारणकालाधारेण ह्रस्वदीर्घप्लुतत्वनिर्धारणं भवति । पाणिनिनाष्टाध्यायायां ऊकालोऽञ्जस्वदीर्घप्लुतः^{१५} इति सूत्रेण ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः विहिताः वर्तन्ते । उश्च, ऊश्च, उश्च वः वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसञ्ज्ञको भवतीत्यर्थः । स च प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा भवन्तीति ।

एकमात्रो भवेद् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्धमात्रकम् ॥^{१६}

अत्र ह्रस्वदीर्घप्लुताः एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रकुक्कुटरुतानुकरणवत्भवति । यथा कु खुरी...कौऽऽ इत्यत्र कु इत्यत्र ह्रस्वः, खुरी, इत्यत्र दीर्घः, कौऽऽ इत्यत्र प्लुतोच्चारणं भवति । हलन्तव्यञ्जनन्तु अर्धमात्रकं भवति ।

१२ पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. १।२।३०॥

१३ पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. १।२।३१॥

१४ पाणिनीयशिक्षा, श्लो. ४६ पूर्वम् ।

१५ पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. १।१।२७॥

१६ भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, पृ. ८ ।

स्वरका आधारमा विभाजन गरिएका वर्णहरू उदात्त, अनुदात्त, स्वरितका भेदले तीन प्रकारका हुन्छन् । वर्णोच्चारणका क्रममा तालु आदि गरिएका स्थानको ऊर्ध्वभागबाट उच्चारण हुने स्वरलाई उदात्त भनिन्छ । तालु आदि स्थानको अधोभागबाट उच्चारण हुने स्वरलाई अनुदात्त भनिन्छ । दुवै अवस्थाको मिश्रितस्वरूप अर्थात् तालु आदि स्थानको बीचभागबाट उच्चारण हुने स्वरलाई स्वरित भनिन्छ । अच्वर्णहरू पनि उच्चारण गर्दा लाग्ने समयका आधारमा ह्रस्व, दीर्घ र प्लुत गरी तीन भागमा विभाजन गरिएका छन् । एकमात्रिक अच्लाई ह्रस्व भनिन्छ । द्विमात्रिक अच्लाई दीर्घ र त्रिमात्रिक अच्लाई प्लुत भनिन्छ । मात्रा भनेको एक पटक आँखा भिक्कँदा लाग्ने समय बराबरको समयलाई बुझिन्छ ।

यहाँ ह्रस्व, दीर्घ र प्लुत वर्णको उच्चारण प्रक्रियालाई बुझाउन कुखुराको आवाजको उदाहरण प्रस्तुत गरिन्छ । जसरी कुखुराले कु खुरी...काँऽऽ गरेर कराउँदछ । त्यस क्रममा कु यो थोरै समयको उच्चारण ह्रस्व उच्चारण हो । खुरी...यो उच्चारण केही लामो हुने भएकाले दीर्घ उच्चारण हो भने काँऽऽ यो उच्चारण धेरै लामो समयसम्म गर्ने भएकाले प्लुत उच्चारण हो । यस प्रकार स्वरवर्णहरू ह्रस्व दीर्घ र प्लुतका भेदले तीन प्रकारका हुन्छन् । व्यञ्जन वर्णहरू त आधा मात्राका हुन्छन् ।

[पाठस्वर-गानस्वर-संवादः]

उदात्ते निषादगान्धारानुदात्त ऋषभधैवतौ ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥१२॥

अन्वयः

निषाद-गान्धारौ उदात्ते ऋषभ-धैवतौ अनुदात्ते एते षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः स्वरितप्रभवा हि सन्ति ।

शब्दार्थः

निषाद-गान्धारौ = निषाद-गान्धारनामकौ गानस्वरौ, उदात्ते = उच्चे पाठस्वरे (अन्तर्भूतौ भवतः), ऋषभ-धैवतौ = ऋषभ-धैवतनामकौ गानस्वरौ अनुदात्ते = नीचे पाठस्वरे (अन्तर्भूतौ भवतः), एते = प्रसिद्धाः, षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः = षड्ज-मध्यम-पञ्चम-नामानो गानस्वराः, स्वरितप्रभवाः = स्वरितमूलाः, हि = एव, सन्ति = भवन्ति ।

अर्थः

निषादादिगान्धर्वशास्त्रप्रसिद्धसप्तस्वरभेदानुदात्तादिषु अन्तर्भावयति ।
गान्धर्ववेदे गाने वा प्रसिद्धौ निषादगान्धारौ स्वरौ वैदिके उदात्ते स्वरे अन्तर्भवतः, तथैव
ऋषभ-धैवतौ स्वरौ अनुदात्ते अन्तर्भवतः, प्रसिद्धाः षड्ज-मध्यम-पञ्चमाः स्वरा
वैदिकस्वरितस्वरमूला इति ते स्वरिते अन्तर्भवन्ति ।

नेपाली

निषादादि-गान्धर्वशास्त्रमा षड्ज, ऋषभ, गान्धार, मध्यम, पञ्चम, धैवत,
निषाद गरिएका सात प्रकारका स्वरहरू प्रसिद्ध छन् । यी सात प्रकारका स्वरहरू
उदात्त, अनुदात्त र स्वरित यी तीन स्वरमा अन्तर्भाव हुन्छन् । उदात्त स्वरमा निषाद
र गान्धार स्वर, अनुदात्त स्वरमा ऋषभ र धैवत स्वर एवं स्वरितमा षड्ज, मध्यम
र पञ्चम स्वर पर्दछन् । अर्थात् उदात्त, अनुदात्त र स्वरितबाट नै यी सात प्रकारका
स्वरहरू उत्पन्न भएका हुन् ।

[वर्णस्थानगणना]

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

अन्वयः

वर्णानाम् उरः कण्ठः शिरः तथा जिह्वामूलम् च दन्ताः च नासिका ओष्ठ्यौ
च तालु च इति अष्टौ स्थानानि सन्ति ।

शब्दार्थः

वर्णानाम् = अकारादीनां वर्णानाम्, उरः = वक्षः, कण्ठः = गलः, शिरः =
मूर्धा, तथा = तेनैव प्रकारेण, जिह्वामूलम् = रसनामूलम्, च = अपि, दन्ताः = दशनाः,
च = अपि, नासिका = नासा, ओष्ठौ = रदनच्छदौ, च = अपि, तालु = काकुदम्, अ
= अपि, इति = एतानि, अष्टौ = गजमितानि, स्थानानि = वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशाः सन्ति
= भवन्ति ।

अर्थः

अकारादीनां वर्णानाम् उरः कण्ठः, मूर्धा, जिह्वामूलम्, दन्ताः, नासिका,
ओष्ठौ, तालु चेति अष्टौ स्थानानि सन्ति । यथा अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां

तालुः । ऋटुरषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपपध्मानीयानामोष्ठौ । वमडणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकानुस्वारस्य । मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् ।^{१०}

वर्णानामष्टौ स्थानानि भवन्ति । उरः, कण्ठः, शिरः, जिह्वामूलः, दन्तः, नासिका, ओष्ठः, तालु इति अष्टौ स्थानानि सन्ति ।

वर्णानां स्थाननिर्धारणतालिका

कण्ठः	तालु	मूर्धा	दन्ताः	ओष्ठौ	नासिका	कण्ठतालुः	कण्ठोष्ठम्	दन्तोष्ठम्	जिह्वामूलम्
अ	इ	ऋ	लृ	उ	वृ	ए	ओ	व	ॐक
क	च्	ट	त्	प	म्	ऐ	औ		ॐख
ख	छ	ठ	थ	फ	इ				
ग	ज्	ड	द	ब	ण				
घ	झ	ढ	ध	भ	न्				
ङ	ञ	ण	न	म	.				
ह	श	र	ल्	ॐप					
:		ष	स्	ॐफ					

नेपाली

वर्णहरूका आठ प्रकारका स्थानहरू छन् । ती उरः, कण्ठः, शिरः, जिह्वामूल, दन्त, नासिका, ओष्ठ र तालु स्थान हुन् । अर्थात् हृदय, घाँटी, मूर्धा, जिह्वामूलीय, दाँत, नाक, ओठ, तालु गरी यी आठ स्थानबाट वर्णहरूको उत्पत्ति हुन्छ ।

[ऊष्मगतिभेदाः]

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमूपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१४॥

अन्वयः

ऊष्मणः ओभावः विवृत्तिः शषसाः रेफः एव च जिह्वामूलम् उपध्मा च (इति) अष्टविधा गतिः ।

शब्दार्थः

ऊष्मणः = विसर्गस्य, ओभावः = ओकारत्वप्राप्तिः, विवृत्तिः = रिक्तकालताप्राप्तिः (लोपविशेषः), शषसाः = शकारभाव-षकारभाव-सकारभावाः, रेफः = रवर्णत्वप्राप्तिः, एव = हि, च = अपि, इति = एवं प्रकारेण, अष्टविधा = गजमितप्रकारा, गति = परिणतिः भवति = जायते ।

अर्थः

विसर्गस्य ओकारभावः, विवृत्तिः (सन्ध्याभावः^{१८}), शकारभावः, षकारभावः, सकारभावः, रेफभावः, जिह्वामूलीयभावः, उपध्मानीयभावश्चेति अष्टधा गतिर्भवति । उदाहरणानि यथा- शिवो वन्धः, क ईशः, हरिश्शेते, आविष्कृतम्, कस्कः, अहर्पतिः, कः करोति, कः पचति इति ।

नेपाली

विसर्गको आठ प्रकारको अवस्था वा गति हुन्छ । १. ओवर्णको स्वरूपमा रहनु, जस्तै:- शिवो वन्धः । २. विवृत्ति हुनु, विवृत्ति भनेको सन्धिको अभाव हुनु हो । जस्तै:- क ईशः । ३. तालव्य शकार हुनु, जस्तै:- हरिश्शेते । ४. मूर्धन्य षकार हुनु, जस्तै:- आविष्कृतम् । ५. दन्त्य सकार हुनु, जस्तै:- कस्कः । ६. रेफ बनेर वर्णको माथि जानु, जस्तै:- अहर्पति । ७. जिह्वामूलीय विसर्ग हुनु, जस्तै:- क=करोति । ८. उपध्मानीय विसर्ग हुनु, जस्तै:- क=पचति ।

[ऊष्मणगतिविशेषविवेकः]

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥

अन्वयः

यदि ओभावप्रसन्धानम् पदम् उकारादिपरम् तादृशम् स्वरान्तम् विद्यात्, अन्यत् व्यक्तम् ऊष्मणः ।

शब्दार्थः

यदि = यद्यपि, ओभावप्रसन्धानम् = ओकारत्वप्राप्तिमता सन्धिना युक्तम्, पदम् = सुबन्तं तिङन्तं वा, उकारादिपरम् = परस्थितोकारादिकपदम्, तादृशम् = उक्तविधलक्षणयुक्तम्, स्वरान्तम् = अजन्तम्, विद्यात् = जानीयात्, अन्यत् = इतरत्, व्यक्तम् = स्पष्टरूपेण, ऊष्मणः = विसर्गस्य गतिविशेषेण युक्तं पदं जानीयात् ।

१८ द्वयोस्तु स्वरयोर्मध्ये सन्धिर्यत्र न दृश्यते ।

विवृतिस्तत्र विज्ञेया य ईशेति निदर्शनम् ॥ याज्ञवल्क्यशिक्षा श्लो. ९४॥

अर्थः

यदि यस्मिन्पदे उकार अदिर्यस्य तत्तादृशं पदं परं तत्र ओभावप्रसन्धानम् ओकारपरिज्ञानञ्चेति तर्हि तादृशमोकारं स्वरस्थानिकं विद्यात् । अन्यद् यदोकारप्रसन्धानं तदुष्मणो विसर्गस्य स्थाने परिस्फुटं विद्यात् । इदं व्याकरणान्तररीत्या बोध्यम् । विसर्गबोधकोष्मपदं रेफपरं वा बोध्यम् । तत् स्पष्टरूपेण विसर्गस्य ओभावप्राप्तिरूपेण गतिविशेषेण युक्तं पदं जानीयात् ।

नेपाली

सन्धिका अवस्थामा यदि उवर्ण आदिमा भएको शब्द पर भएका कारण त्यसका अगाडि ओकार भएको छ भने त्यो अगाडिको शब्द अन्तिममा स्वरवर्ण भएको शब्द हो । जस्तै:- गङ्गोदकम्, लम्बोदरः इत्यादि । यस्तो ओकारदेखि भिन्न अन्य ओकार छ भने सर्वत्र त्यो विसर्गको ओकार हो भन्ने जान्नु पर्दछ ।

[वर्णविशेषस्थाननिरूपणम्]

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठचमाहुरसंयुतम् ॥१६॥

अन्वयः

पञ्चमैः युक्तम् अन्तस्थाभिः च संयुतम् हकारम् औरस्यम् विजानीयात्, असंयुतम् तम् कण्ठचम् आहुः ।

शब्दार्थः

पञ्चमैः = पञ्चमवर्णैः, युक्तम् = संयुक्तम्, अन्तःस्थाभिः = अन्तःस्थासञ्ज्ञकैः वर्णैः यवरलैः, संयुतम् = संयुक्तम्, हकारम् = हवर्णम्, औरस्यम् = उरःस्थानकम्, विजानीयात् = विद्यात्, असंयुतम् = पञ्चमैरन्तस्थाभिः च असंयुक्तम्, तम् = हकारम्, कण्ठ्यम् = कण्ठस्थानकम्, आहुः = ब्रुवन्ति ।

अर्थः

पञ्चमैर्ङकारादिभिर्युक्तम् अन्तःस्थाभिः संयुक्तम् च हकारम् उरस्थानीयं विजानीयात् । अर्थात् ङ-ञ-ण-न-म-य-र-ल-व-वर्णैः संयुक्तं हकारं उरःस्थानकं भवति । यथा- ह्मलयति, ह्त्वलयति इत्यादि । असंयुक्तं हकारं तु कण्ठस्थानीयमेव जानीयात् ।

नेपाली

वर्णमालाका पञ्चम वर्णहरू अर्थात् ड, ञ, ण, न, म यी वर्णहरूसँग र अन्तःस्थ संज्ञा भएका य, र, ल, व वर्णहरूसँग संयुक्त रहेको हकारको उरःस्थान जान्नु पर्दछ । जस्तै:- ह्मलयति, ह्वलयति इत्यादि । असंयुक्त हकारको भने कण्ठस्थान नै हुन्छ भन्ने जान्नु पर्दछ ।

कण्ठचावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।

स्युर्मूर्धन्या ऋदुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥१७॥

अन्वयः

अहौ कण्ठचौ, इचुयशाः तालव्याः, उपू ओष्ठजौ, ऋदुरषाः मूर्धन्याः स्युः, लृतुलसाः दन्त्याः स्मृताः ।

शब्दार्थः

अहौ = अकारहकारौ, कण्ठचौ = कण्ठस्थानजातौ, इचुयशाः = इकार-चवर्गीयवर्णा-यकार-शकाराः, तालव्याः = तालुस्थानजाताः, उपू = उकार-पवर्गीयवर्णौ, ओष्ठजौ = ओष्ठस्थानजातौ, ऋदुरषाः = ऋकार-टवर्गीयवर्णा-रेफ-षकाराः, मूर्धन्याः = मूर्धस्थानजाताः, लृतुलसाः = लृकार-तवर्गीयवर्णा-लकार-सकाराः, दन्त्याः = दन्तस्थानजाताः, स्मृताः = बोध्याः ।

अर्थः

अवर्ण-हवर्णौ कण्ठस्थानजातौ बोध्यौ । इवर्ण-चवर्गीयवर्ण-यकार-शकाराः तालुस्थानजाताः बोध्याः । उवर्ण-पवर्गीयवर्णौ ओष्ठस्थानजातौ बोध्यौ । ऋवर्ण-टवर्गीयवर्ण-रेफ-षकाराः मूर्धस्थानजाताः बोध्याः । लृवर्ण-तवर्गीयवर्ण-लकार-सकारा दन्तस्थानजाताः बोध्याः ।

नेपाली

अकार र हकारको कण्ठस्थान हुन्छ । इकार, चवर्ग च-छ-ज-झ-ञ, यकार र शकारको तालुस्थान हुन्छ । उकार र पवर्ग प-फ-ब-भ-म यी वर्णहरूको ओष्ठस्थान हुन्छ । ऋकार, टवर्ग ट-ठ-ड-ढ-ण, रेफ र षकारको मूर्धस्थान हुन्छ । लृकार, तवर्ग त-थ-द-ध-न, लकार र सकारको दन्तस्थान हुन्छ ।

एते तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ॥१८॥

अन्वयः

बुधैः कुः जिह्वामूले प्रोक्तः, वः दन्त्योष्ठ्यः स्मृतः, एते तु कण्ठतालव्यौ स्मृतौ, ओऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ ।

शब्दार्थः

बुधैः = विद्वद्भिः, कुः = कवर्गीय क-ख-ग-घ-ङ-इत्येषां वर्णानाम्, जिह्वामूले = जिह्वामूलं स्थानम्, प्रोक्तः = कथितः, वः = वकारस्य, दन्त्योष्ठ्यः = दन्त्योष्ठस्थानम्, स्मृतः = कथितः । एते = एकार- ऐकारश्च, तु = हि, कण्ठतालव्यौ = कण्ठतालुस्थानजातौ, स्मृतौ = अवगतौ, ओऔ = ओकार औकारश्च, कण्ठोष्ठजौ = कण्ठोष्ठस्थानजातौ, स्मृतौ = बोध्यौ ।

अर्थः

विद्वद्भिः कवर्गीयवर्णानां क-ख-ग-घ-ङ-इत्येतेषां वर्णानां जिह्वामूलं स्थानं कथितः । वकारस्य दन्त्योष्ठ्यः स्मृतः । एकारैकारौ कण्ठतालव्यौ ज्ञेयौ । ओकारौकारौ कण्ठोष्ठजौ स्मृताविति ।

नेपाली

वर्णोच्चारणशिक्षाका विद्वान्हरूले कवर्गमा रहेका क-ख-ग-घ-ङ यी वर्णहरूको जिह्वामूलस्थान हुन्छ भन्दछन् । त्यसैगरी वकारको दन्त्योष्ठस्थान मानेका छन् । एकार र ऐकारको त कण्ठतालु स्थान मान्दछन् भने ओकार र औकारको कण्ठोष्ठस्थान हुन्छ भन्दछन् ।

[ए-ओ-ऐ-औ-वर्णविचारः]

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ।

एकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९॥

अन्वयः

ऐकारौकारयोः अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य भवेत्, एकार-ओकारयोः मात्रा तु कण्ठ्यस्य भवेत् । तयोः विवृतसंवृतम् करणम् भवेत् ।

शब्दार्थः

ऐकारौकारयोः = ऐकारे औकारे च, अर्धमात्रा = आद्यः अर्धमात्रात्मको भागः, तु = हि, कण्ठ्यस्य = कण्ठस्थानकस्य अवर्णस्य, भवेत् = स्यात्, एकार-औकारयोः = ऐकारे ओकारे च, मात्रा = आद्यः मात्रात्मको भागः, तु = हि, कण्ठ्यस्य = कण्ठ्यस्थानकस्य अवर्णस्य, भवेत् = स्यात्, तयोः = उक्तयोः ऐकारौकारयोः ऐकारौकारयोश्च पूर्वभागयोः, विवृतसंवृतम् = क्रमेण विवृतं संवृतं च, करणम् = आभ्यन्तरप्रयत्ने करणम्, भवेत् = स्यात् ।

अर्थः

ऐकारे औकारे च आद्यः अर्धमात्रात्मको भागः कण्ठस्थानकस्य अवर्णस्य भवेत् । एकारे ओकारे च आद्यः मात्रात्मको भागः कण्ठस्थानकस्य अवर्णस्य भवेत्, परिशेषाद् अवशिष्टो भागः ऐकारे एकारे च इवर्णस्य, औकारे ओकारे च उवर्णस्य भवेत् । तयोः ऐकारौकारयोः ऐकारौकारयोश्च पूर्वभागयोः अवर्णयोः क्रमेण विवृतं संवृतं च करणं भवेत् । अतः एते कण्ठतालव्यौ, ओऔ कण्ठोष्ठजौ बोध्यौ ।

नेपाली

ऐकार र औकारमा अ+इवर्णको वृद्धि भएर ऐवर्ण र अ+उवर्णको वृद्धि भएर औवर्ण बनेको हुन्छ । ऐवर्ण र औवर्णको अगाडिको अर्धमात्रात्मक भाग अकारको कण्ठस्थान हुन्छ भने पछाडिको इवर्णको तालुस्थान एवं विवृतकरण र उवर्णको ओष्ठस्थान एवं संवृतकरण हुन्छ । त्यसैगरी अ+इवर्णको गुण भएर ऐवर्ण र अ+उवर्णको गुण भएर औवर्ण बनेको हुन्छ । ऐवर्ण र औवर्णको अगाडिको अर्धमात्रात्मक भाग अकारको कण्ठस्थान हुन्छ भने पछाडिको इवर्णको तालुस्थान एवं विवृतकरण र उवर्णको ओष्ठस्थान एवं संवृतकरण हुन्छ । त्यसकारण ऐवर्णको कण्ठतालुस्थान र औवर्णको कण्ठोष्ठस्थान हुन्छ ।

[संवृत-विवृतवर्णविचारः]

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।

घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥२०॥

अन्वयः

एकमात्रिकम् संवृतम् ज्ञेयम्, द्विमात्रिकम् तु विवृतम् ज्ञेयम् । सर्वे घोषाः वा संवृताः, अघोषाः विवृताः स्मृताः ।

एकमात्रिकम् = एकमात्राकालम् (ह्रस्वम् अवर्णम्), संवृतम् = संवृतकरणकम्, ज्ञेयम् = बोध्यम्, द्विमात्रिकम् = द्विमात्राकालम् (दीर्घम् आवर्णम्), तु = हि, विवृतम् = विवृतकरणकम्, ज्ञेयम् = बोध्यम्, सर्वे = निखिलाः, घोषाः = घोषवन्तो वर्णाः, वा = अथवा, संवृताः = संवारप्रयत्नाः, अघोषाः = अघोषवर्णाः, विवृताः = विवारप्रयत्नाः, स्मृताः = स्मृत्याऽवगताः ।

अर्थः

एकमात्रिकं ह्रस्वं अवर्णस्य संवृतकरणं ज्ञेयम्, द्विमात्रिकं दीर्घं आवर्णस्य तु विवृतकरणं ज्ञेयम्, सर्वे घोषवन्तो वर्णाः संवारप्रयत्नाः स्मृताः, तथैव सर्वे अघोषवर्णा विवारप्रयत्नाः स्मृताः ।

नेपाली

एकमात्रिक ह्रस्व अवर्णको संवृत करण हुन्छ । द्विमात्रिक दीर्घ आवर्णको विवृत करण हुन्छ । घोषप्रयत्न भएका सबै वर्णहरूको संवृत करण हुन्छ भने अन्य सबै अघोष प्रयत्न भएका वर्णहरूको विवृत करण हुन्छ ।

स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२१॥

अन्वयः

स्वराणाम् ऊष्मणाम् च एव विवृतम् करणम् स्मृतम्, तेभ्यः अपि एडौ विवृतौ, ताभ्याम् ऐचौ तथा च एव स्मृतौ ।

शब्दार्थः

स्वराणाम् = अच्वर्णानाम्, ऊष्मणाम् = ऊष्मसंज्ञकानां शषसहवर्णानाम्, च = अपि, एव = हि, विवृतम् = विवृताख्यम्, करणम् = आभ्यन्तरप्रयत्नः, स्मृतम् = ज्ञेयम्, तेभ्यः = उक्तेभ्यः स्वरेभ्यः ऊष्मसंज्ञकेभ्यश्च, अपि = च, एडौ = एकार-ओकारौ, विवृतौ = विवृततर-करणजन्यौ, ताभ्याम् = उक्ताभ्याम् एकारौकाराभ्याम् अपि, ऐचौ = ऐकार-औकारौ, तथा = विवृततर-करणजन्यौ, एव = हि, च = अपि, स्मृतौ = बोध्यौ ।

अर्थः

अकारादीनां स्वराणाम्, शषसहानामूष्मणाञ्च विवृतं करणं स्मृतम् । एषां विवृतप्रयत्नो बोध्यः । एकारौकारौ तेभ्योऽपि स्वरोष्मभ्योऽपि च विवृततरौ बोध्यौ । एकारौकारौ ताभ्यामेकारौकाराभ्याञ्च तथैव विवृततमौ करणौ बोध्यौ । एवञ्चैकारस्य ऐकारस्य च परस्परं सवर्णसंज्ञापि प्रयत्नभेदात् न भवति । नैकारेण ऐकारग्रहणप्रयुक्तो दोषश्चेति । ह्रस्व-अकारस्य प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव ।

नेपाली

स्वरवर्णहरू र ऊष्मसंज्ञक श, ष, स, ह वर्णहरूको आभ्यन्तर प्रयत्न विवृत हुन्छ । त्यसैगरी अर्थात् स्वरवर्ण र ऊष्मसंज्ञक वर्णहरूको जस्तै ए र ओ वर्णको प्रयत्न पनि विवृत नै हुन्छ । ऐ र औ यी दुई वर्णको प्रयत्न विवृततर मानिएको छ । एकार र ऐकारको प्रयत्नभेद भएका कारण परस्परमा सवर्णसंज्ञा भने हुँदैन । एकारले ऐकारको ग्रहण गर्दाको दोष पनि हुँदैन । शिक्षासूत्रमा आकारलाई विवृततम मानिएको छ । अकार भने सधैं संवृत हुन्छ तर व्याकरणको शब्दनिर्माण प्रक्रियाको अवस्थामा रहेको अकारलाई छाडेर । प्रक्रियाका अवस्थामा त अकार पनि विवृत नै हुन्छ ।

[अनुस्वार-यमा-अयोगवाह-स्थानविशेषाः]

अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥२२॥

अन्वयः

अनुस्वारयमानाम् स्थानम् च नासिका उच्यते । अयोगवाहाः आश्रयस्थानभागिनः विज्ञेयाः ।

शब्दार्थः

अनुस्वारयमानाम् = अनुस्वारस्य यमानाञ्च, स्थानम् = उच्चारणस्थानम्, नासिका = नासिकास्थानम्, उच्यते = कथ्यते । अयोगवाहाः = भाष्यपरिगणिता अयोगवाहाख्या अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीय-उपध्मानीय-यम-नासिक्या वर्णाः, आश्रयस्थानभागिनः = स्वाश्रयभूत-स्वपूर्ववर्तिस्वरस्थान-भागिनश्च, अर्थात् यत्स्वराश्रितः तस्य तत्स्थानं तत्स्थानका, विज्ञेयाः = वेदितव्याः ।

अर्थः

अनुस्वारस्य यमाख्यानां वर्णानां च उच्चारणस्थानं नासिका कथ्यते । अयोगवाहाख्याः अनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीय-उपध्मानीय-यम-नासिक्या वर्णाः स्वाश्रयभूत-स्वपूर्ववर्तिस्वरस्थान-भागिनश्च वेदितव्याः ।

कुर्वन्ति ते वाहाः । अयोगाश्च वाहाश्च इति अयोगवाहाः । ते च विसर्जनीयः जिह्वमूलीयोपमाध्मानीयाः अनुस्वारनासिक्य यमाः । अतः न विद्यते योगः संयोगो वर्णान्तरेण येषां ते अयोगवाहाः । भाष्यपरिगणिता अयोगवाहा इत्यनुस्वारादयश्चत्वार उच्यन्ते । अयोगवाहा अं इत्यनुस्वारः, अः इति विसर्जनीयः, ँक इति जिह्वामूलीयः, ँप, ँफ इत्युपपध्मानीयः, यमा, डङणनमेति नासिक्यः । एतेषामयोगवाहानां यत्स्वराश्रितः तस्य तत्स्थानका भवन्ति ।

नेपाली

अनुस्वार र यमहरूको उच्चारण नासिका स्थानबाट हुन्छ । त्यसकारण अनुस्वार र यमको नासिका स्थान हुन्छ । अयोगवाह भनेर चिनिने अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय, यम र नासिक्य वर्णहरूको आफ्नै स्वतन्त्र कुनै स्थान हुँदैन । अयोगवाह वर्णहरूको आश्रयवर्ण जुन स्थानको हुन्छ ती अयोगवाहको पनि त्यही वर्ण हुन्छ । महाभाष्यमा अयोगवाहाको परिचय दिने क्रममा अक्षर समाप्तायसँग जसको सम्बन्ध छैन त्यसलाई अयोग र कार्य वहन गर्ने भएकाले वाहा यी दुई शब्दको द्वन्द्वसमासमा अयोगवाहा शब्द बन्दछ । अयोगवाहहरूको वर्णसमाप्तायमा पृथक् उपदेश नभए पनि शास्त्रीय प्रक्रिया निर्वाहका लागि पढिएको हुँदा यस्ता वर्णहरू जुन वर्णहरूसँग आश्रित हुन्छन् । तिनै वर्णहरूको स्थान नै अयोगवाह वर्णहरूको स्थान जान्नु पर्दछ ।

[अनुस्वारस्वरूपादिकम्]

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वरानुगः ।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं होः शषसेषु च ॥२३॥

अन्वयः

स्वरानुगः अनुस्वारः होः शषसेषु च परेषु तु नित्यम् दन्तमूल्यः अलाबुवीणानिर्घोषः कर्तव्यः ।

शब्दार्थः

स्वरानुगः = स्वरमनुगच्छन्, अनुस्वारः = अनुस्वाराख्यो वर्णः, होः = हकाररेफयोः, शषसेषु = शषसवर्णेषु, परेषु = उत्तरवर्तिषु सत्सु, तु = हि, नित्यम् = सदा, दन्तमूल्यः = दन्तमूलस्थानकः, अलाबुवीणानिर्घोषः = तुम्बीवीणास्वनतुल्यस्वनः, कर्तव्यः = उच्चारणीयः ।

अर्थः

स्वरान् अनुगच्छतीति स्वरानुगोऽचः पर इति यावत् । इदृशोऽनुस्वारः हकाररेफयोः परयोः शषसेषु च परेषु नित्यं जम्भरूपदन्तविशेषमूलस्थानकः तुम्बीवीणास्वनतुल्यस्वनः उच्चारणीयः । तुम्बीफलस्य या वीणाः तस्याः निर्घोष इव निर्घोषो यस्य स अलाबुवीणानिर्घोषः । उदाहरणं यथा- कुण्डं रथेन, हंसः, बृंहणम्, प्रशंसा, इन्द्रियाणां षष्ठं मनः, संसार इति ।

नेपाली

स्वरवर्णको अनुशरण गर्ने अनुस्वार, हकार, रेफ, तालव्य शकार, मूर्धन्य षकार र दन्त्य सकार यी वर्णहरू पर भएमा सधैं अनुस्वारको प्रयोग गर्नु पर्दछ । लौकाबाट निर्मित वीणाको निर्घोष जस्तै ध्वनि भएको दन्तमूलस्थान हुने र स्वरवर्णको अनुशरण गर्ने अनुस्वार हुन्छ । जस्तैः- कुण्डं रथेन, हंसः, बृंहणम्, प्रशंसा, इन्द्रियाणां षष्ठं मनः, संसार इति । यी उदाहरणहरूमा क्रमशः अनुस्वार, हकार, रेफ, तालव्य शकार, मूर्धन्य षकार, दन्त्य सकारदेखि पर रहेको अनुस्वारलाई लौकाबाट निर्मित वीणाको आवाज जस्तै आवाजमा दन्तमूलस्थानबाट उच्चारण गर्नु पर्दछ ।

[अनुस्वाराद्युच्चारणे विशेषः]

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाऽक्षरद्वये ।

द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्यथौकारवकारयोः ॥२४॥

अन्वयः

यथा ओकार-वकारयोः ओष्ठ्यौ द्विः विगृह्णीयात्, (तथा) अनुस्वारे विवृत्याम् तु विरामे अक्षरद्वये च ओष्ठ्यौ तु द्विः विगृह्णीयात् ।

शब्दार्थः

यथा = येन प्रकारेण, ओकार-वकारयोः = वकारौकारयोः ओष्ठ्यौ = ओष्ठौ, तु = हि, द्विः = द्विवारम्, विगृह्णीयात् = व्यापारयेत्, तथा = तेन प्रकारेण, अनुस्वारे = अनुस्वाराख्ये वर्णे, विवृत्याम् = विवृतौ, तु = च, विरामे = अवसाने, अक्षरद्वये = व्यञ्जनवर्णद्वये, च = अपि, ओष्ठ्यौ = ओष्ठौ, तु = हि, द्विः = द्विवारम्, विगृह्णीयात् = व्यापारयेत् ।

यथा वकारौकारयोः उच्चारणे सति ओष्ठौ द्विवारं व्यापारयेत्, तथैव अनुस्वारे, विवृतौ, विरामे, अक्षरद्वये च ओष्ठौ द्विवारं व्यापारयेत् । अर्थात् अनुस्वारे विवृत्यां वर्णानामुच्चारणाभावे संयुक्तवर्णद्वये च उच्चारयितव्ये यत्र यत्पदघटकयोः ओकार-वकारयोः उच्चारयितव्ययोः ओष्ठौ द्विविगृहणीयात् । विवृतिर्विवेकेन पृथक् भावेन वर्तत इति विवृतिः । सा च चतुर्विधा- विवृतयश्चतस्रो वा विज्ञेया इति मे मतम् । अक्षराणि नियोगेन तासां नमानि शृणु । ह्रस्वादिर्वत्सानुसृता वत्सानुसारणी चाग्रे । पाकवत्युभयोर्ह्रस्वा दीर्घवत्ता पिपीलिका । १९

नेपाली

जसरी ओकार र वकारलाई उच्चारण गर्दा दुवै ओंठलाई गोलाकार गराई उच्चारण गरिन्छ त्यसै गरी अनुस्वार, विवृति, स्वरवर्णको विराम र संयुक्ताक्षर पर हुँदा पूर्व स्वरवर्णको पनि उच्चारण गर्नु पर्दछ । विवृति भनेको अलग भावले उच्चारण गर्नु हो । नारदीयशिक्षाका अनुसार विवृति चार प्रकारको हुन्छ ।

[सदृष्टान्तं वर्णोच्चारणविधिः]

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२३॥

अन्वयः

पतनभेदाभ्याम् भीता व्याघ्री पुत्रान् यथा दंष्ट्राभ्याम् हरेत्, न च पीडयेत्, तद्वद् वर्णान् प्रयोजयेत् ।

शब्दार्थः

पतनभेदाभ्याम् = अधः पतनच्छेदाभ्याम्, भीता = दरिता, व्याघ्री = शार्दूलस्त्री, व्याघ्रपत्नी मार्जारी वा, पुत्रान् = शावकान्, यथा = येन प्रकारेण, दंष्ट्राभ्याम् = दशनाभ्याम्, हरेत् = वहेत्, न च = न तु, पीडयेत् = दुःखयेत्, तद्वद् = तेनैव प्रकारेण, वर्णान् = अकारादिकान् वर्णान्, प्रयोजयेत् = उच्चारयेत् ।

अर्थः

शावको मुखात् न पतेत् तस्य चर्मं च न छिद्रितं भवेत् इति भीता व्याघ्री यथा सावधानतया समुचितेन दन्तप्रयोगेन शावकान् दंष्ट्राभ्याम् नयति । न च तान्

पीडयति । तथैव वर्णा अपि समुचितरूपेण उच्चारणीयाः । न अतितीव्रम् न वा अतिमन्दस्वरेण । अतिदृढेन प्रयोगेण वर्णाः रुक्षाः न कर्तव्याः । वर्णोच्चारणकाले उच्चारयित्रा सावधानेन भवितव्यमिति भावः ।

नेपाली

जसरी एउटा व्याघ्रीले आफ्ना बच्चाहरूलाई एक स्थानबाट अर्को स्थानमा सार्दा आफ्ना दाँतहरूले शावकलाई पीडा हुन दिन्न । दाँतले यसरी समातेर लैजाँदा मुखबाट बच्चा नखसोस् र दाँत गाडिएर घाउ वा चोट पनि नलागोस् भनी डराएर कार्यव्यवहार गरेकी हुन्छे । ठीक त्यस्तै प्रकारले पाठकहरूले पनि रङ्गादिवर्णहरूको उच्चारण गर्दा ध्यान पुर्याउनु पर्दछ कि वर्णहरू उच्चारण गर्दा अति शिथिल पनि नहोऊन् र अति पीडित पनि नहोऊन् । अत्यन्तै सावधान भएर वर्णहरूको सुमधुर तरिकाले शुद्धरूपमा उच्चारण गर्नु पर्दछ ।

[रङ्गवर्णोच्चारणविधिः]

यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इत्यभिभाषते ।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे-अराँ इव खेदया ॥२६॥

अन्वयः

यथा सौराष्ट्रिका नारी तर्कं इति अभिभाषते एवम् खे-अराँ इव खेदया इत्यादिषु रङ्गाः प्रयोक्तव्याः ।

शब्दार्थः

.यथा = येन प्रकारेण, सौराष्ट्रिका = सुराष्ट्रदेशजाता, नारी = स्त्री, तर्कं इति = तर्कं इति पदम्, अभिभाषते = निरनुनासिकमपि शब्दं सानुनासिकं वक्ति, एवम् = एतेनैव प्रकारेण, खे अराँ इव खेदया = ऋग्वेदादिषु खे अराँऽऽ इव खेदय (ऋग्वेद ८।७।३) इत्यादिषु स्थलेषु, रङ्गाः = रङ्गवर्णाः, प्रयोक्तव्याः = उच्चारयितव्याः ।

नकारे रुत्वे जाते योऽनुनासिको विधीयते स रङ्गः । रञ्जयति पूर्ववर्णमपि रङ्गो वर्णविशेषः । बाहुलकत्वात्कर्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । करणे घञ् तु न युक्तः । घञि चेत्यादिना नलोपापत्तेः । २० स च रङ्गवर्णो स्वरपरो व्यञ्जनपरश्चेति द्विविधो भवति । २१

२० नकारः स्वरसंयुक्तश्चतुर्युक्तो विधीयते ।

रेफो रङ्गश्च लोपश्च अनुस्वारोऽपि वा क्वचित् । नारदीयशिक्षा, २।३।७ ।

२१ रङ्गस्तु द्विविधो ज्ञेयः, स्वरपरो व्यञ्जनपरः इति, लोमशशिक्षा, श्लो. ७ ।

सुराष्ट्रदेशभवा गौर्जरी वा तक्रविक्रयिणी गोपालवनिता येन प्रकारेण ह्रस्वान्तमपि तक्रपदं दीर्घान्तं कृत्वा तद्दीर्घीकृतस्वरप्रान्ते ह्रस्वम् आँ इत्येतादृशं वर्णं योजयित्वा स्वतक्रविक्रयार्थं भ्रमणस्य वेलायां तक्रऽऽँ इतीव भाषते, एवमेव वेदेषु खे अराँ इव खेदया (ऋग्वेद. ८।७७।३॥) इत्यादिषु स्थलेषु रङ्गवर्णा उच्चारणीयाः ।

नेपाली

जसरी सुराष्ट्रदेशी गुजरातकी नारीले तक्रँ यस्तो उच्चारण गर्दा अननुनासिक शब्दलाई पनि अनुनासिक बनाएर लामो स्वरमा तक्रऽऽँ भनेर बोल्दछिन् त्यस्तै रङ्गवर्णको पनि उच्चारण गर्दा लामो रूपमा उच्चारण गर्नु पर्दछ । दृष्टान्तका लागि यहाँ ऋग्वेदको आठौँ मण्डलको सतहत्तरौँ सूक्तको तेस्रो मन्त्र दिइएको छ । खे अराँ इव खेदय यो उदाहरणमा अराँ लाई त्यसै अराऽऽँ गरी उच्चारण गर्नु पर्दछ । रङ्गवर्ण केही नासिक्य उच्चरित हुन्छ । स्वरवर्ण पर भएको र व्यञ्जनवर्ण पर भएको गरी रङ्गवर्ण दुई प्रकारको हुन्छ ।

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन् नो ग्रसेत् पूर्वमक्षरम् ।

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात् पश्चान् नासिक्यमाचरेत् ॥२७॥

अन्वयः

रङ्गवर्णम् प्रयुञ्जीरन्, पूर्वम् अक्षरम् नो ग्रसेत्, दीर्घस्वरम् प्रयुञ्जीयात्, पश्चात् नासिक्यम् आचरेत् ।

शब्दार्थः

रङ्गवर्णम् = रङ्गाख्यम् अनुस्वारविशेषरूपं वर्णम्, प्रयुञ्जीरन् = उच्चारयेयुः, पूर्वम् = प्राग्वर्त्तिनम्, अक्षरम् = वर्णम्, नो = नैव, ग्रसेत् = ह्रसयेत्, दीर्घस्वरम् = द्विमात्रं स्वरम्, प्रयुञ्जीयात् = उच्चारयेत्, पश्चात् दीर्घवर्णोच्चारणानन्तरम्, नासिक्यम् = नासिकामात्रस्थानकं ध्वनिम्, आचरेत् = उच्चारयेत् ।

अर्थः

रङ्गवर्णस्योच्चारणक्रमे रङ्गवर्णपूर्ववर्तिनां वर्णानां न ग्रसेत् । पूर्ववर्णरङ्गवर्णयोः एकत्रैव स्वरेण सह सम्मेलनं कृत्वा उच्चारणं न कुर्यात् । पूर्ववर्तिवर्णस्योच्चारणानन्तरमेव रङ्गवर्णस्य दीर्घस्वरेण उच्चारयेत् । रङ्गवर्णोच्चारणपश्चाच्च नासिक्यस्वरेण ध्वनिमुच्चारयेत् ।

अर्थात् रङ्गपूर्ववर्तिनं स्वरं न हासयेयुः, रङ्गपूर्ववर्तिनं स्वरं दीर्घम् उच्चारयेयुः, रङ्गपूर्ववर्तिदीर्घस्वरोच्चारणानन्तरं नासिकामात्रस्थानकं वर्णं रङ्गाख्यम् उच्चारयेयुः । प्रायः वेदेषु प्रयुक्तमाणो रङ्गवर्णः पूर्वमक्षरं ग्रसितं विना दीर्घस्वरमुच्चारणीयं तत्पश्चात् नासिकोच्चारणमावश्यकं भवति ।

नेपाली

रङ्गवर्णको उच्चारण गर्दा रङ्गवर्ण भन्दा पूर्वमा रहेको वर्णलाई रङ्गका साथमा मिलाएर सँगै उच्चारण गर्नु हुँदैन । पूर्वको वर्णलाई कुनै पनि प्रकारले ग्रसित गर्नु हुँदैन । रङ्गवर्ण भन्दा पूर्वको स्वरवर्णलाई भने दीर्घ रूपमा उच्चारण गर्नु पर्दछ । रङ्गवर्णको उच्चारण गरे पश्चात् भने नासिक्य ध्वनिको उच्चारण गर्नुपर्दछ ।

हृदये चैकमात्रास्तु अर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।

नासिकायां तथाऽर्धं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रता ॥२८॥

अन्वयः

हृदये तु एकमात्रः मूर्धनि तु अर्धमात्रः तथा नासिकायाम् अर्धम् च एवम् रङ्गस्य द्विमात्रता ज्ञेया ।

शब्दार्थः

हृदये = उरः प्रदेशे, तु = हि, एकमात्रः = एकमात्राकालः, मूर्धनि = शिरसि, तु = हि, अर्धमात्रः = अर्धमात्राकालः, तथा = तेनैव प्रकारेण, नासिकायाम् = नासायाम्, अर्धम् = अर्धमात्रा, च = अपि, एवम् = एतेन, प्रकारेण, रङ्गस्य = रङ्गवर्णस्य, द्विमात्रता = द्विमात्राकालता, ज्ञेया = बोध्या ।

अर्थः

हृदये एकमात्रो मूर्धनि अर्धमात्रो, नासिकायामर्धमात्र इति द्विमात्रो रङ्गवर्णो ज्ञेयः । रङ्गवर्णस्य हृदयदेशे एकमात्राकाले उच्चार्यते । मूर्धास्थानेऽर्धमात्राकाले उच्चार्यते । तथैव नासिकायाञ्च पुनरर्धमात्राकाले उच्चार्यते इति एवम्प्रकारेण रङ्गस्य एकमात्रा-अर्धमात्रा चेति द्विमात्रता भवतीति ज्ञेयः । वर्णोच्चारणे हृदयादेकमात्रोच्चारणं भवति । मूर्धनि अर्धमात्रोच्चारणं भवति । तथैव नासिकया अल्पमात्रोच्चारणं भवति । एवम्प्रकारेण रङ्गवर्णस्य द्विमात्रता उच्चारणीया ।

रङ्गवर्णको उच्चारण गर्दा हृदयस्थानमा एक मात्राको उच्चारण हुन्छ । मूर्धास्थान र नासिका स्थानमा आधा मात्राको उच्चारण हुन्छ । यस प्रकार रङ्गवर्णको दुई मात्रा हुन्छ । अर्थात् रङ्गवर्ण हृदयमा एकमात्रा र मूर्धा एवं नासिकामा आधामात्रा गरी द्विमात्रिक हुन्छ ।

हृदयादुत्करे तिष्ठन्काँस्येन समनुस्वरन् ।

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वाँर इति निदर्शनम् ॥ २९॥

अन्वयः

हृदयात् उत्करे तिष्ठन् काँस्येन समनुस्वरन् मार्दवम् च द्विमात्रम् च जघन्वाँर इति निदर्शनम् ज्ञेयम् ।

शब्दार्थः

हृदयात् = हृदयदेशात्, उत्करे = ऊर्ध्वदेशे, तिष्ठन् = वर्तमानः, काँस्येन = काँस्यपात्रस्वरेण, समनुस्वरन् = समानं ध्वनिं दधत्, मार्दवम् = मृदुत्वम्, द्विमात्रम् = मात्राद्वयकालम् प्राप्तः = गच्छन्, रङ्गः = रङ्गवर्णः, उच्चारणीयः = प्रयोज्यः, अत्र = एतस्मिन् विषये, जघन्वाँर इति = ऋग्वेदे आगतः जघन्वाँर इति प्रयोगः (ऋग्वेद. १।३२।११), निदर्शनम् = उदाहरणम्, ज्ञेयम् = बोध्यम् ।

अर्थः

हृदयदेशात् ऊर्ध्वदेशे आगच्छन् उच्चारितो रङ्गः काँस्यपात्रध्वनिना समानं ध्वनिं समनुस्वरन् । मृदुत्वं द्विमात्रत्वञ्च प्राप्नुवन् । तत्र दृष्टान्तमाह— जघन्वाँर इति । हृदयादुपरि आगच्छतो रङ्गवर्णस्य काँस्यपात्रध्वनिवत् मृदुतया द्विमात्रोच्चारणं कर्तव्यम् । यथा वेदे जघन्वाँर इवोच्चारणीयम् । तथैव रङ्गवर्णोच्चारणं कम्पस्वरेण कर्तव्यम् ।

नेपाली

हृदयस्थानदेखि मूर्धास्थानसम्म आइपुग्दा काँस्यपात्रको ध्वनिसमान ध्वनि गर्दै मृदु द्विमात्रिक ध्वनिको उत्पत्ति हुन्छ । यस विषयको उदाहरण जघन्वाँर हो । यो उदाहरण ऋग्वेदको प्रथम मण्डलको बत्तीसौ सूक्तको एघारौं मन्त्रबाट लिइएको हो ।

[कम्पस्वरोच्चारणवैशिष्ट्यम्]

मध्ये तु कम्पयेत् कम्पमुभौ पाश्वौ समौ भवेत् ।

सरङ्गं कम्पयेत् कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३०॥

अन्वयः

कम्पम् तु मध्ये कम्पयेत्, उभौ पाश्वौ समौ भवेत्, कम्पम् सरङ्गम् कम्पयेत्
अत्र रथीवेति निदर्शनम् ज्ञेयम् ।

शब्दार्थः

कम्पम् = कम्पनशीलं स्वरम्, तु = हि, मध्ये = अन्तरा, कम्पयेत् =
कम्पनेनोच्चारयेत्, उभौ = द्वौ, पाश्वौ = प्रान्तौ, समौ = तुल्यौ, भवेत् = भावयेत्,
कुर्यात् । कम्पम् = कम्पनशीलं स्वरम्, सरङ्गम् = रङ्गसहितम्, कम्पयेत् =
कम्पनेनोच्चारयेत्, अत्र = एतस्मिन् विषये, रथीवेति = रथीवेत्यादिके ऋग्वेदमन्त्रे
(५।८३३॥), आगतः सरङ्गः कम्पस्वरः निदर्शनम् = उदाहरणम्, ज्ञेयम् = बोध्यम् ।

अर्थः

अत्रोच्चारयित्रेति कर्तृपदमध्याहार्यम् । स्वरोच्चारणमध्यसमये
कम्पयुक्तमुच्चारयेत् । स्वरारम्भ-अवसानांशौ च समौ भवेत् । सरङ्गं रङ्गेन सहितं
तु कम्पयेत् । अत्र तुशब्द एवार्थः । तेन सरङ्गमेव कम्पयेत्, न तु रङ्गरहितमित्यर्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह- रथीवेति । अतः कम्पं स्वरमुच्चारणकाले स्वरमध्यभागे कम्पितमिव
कृत्वा उच्चारयेत्, मध्यभागात् पूर्वं परं च भागम् उदात्ततया अनुदात्ततया वा तुल्यं
कृत्वोच्चारयेत्, यदि क्वचित् कम्पस्वरः सरङ्गो भवति तर्हि सरङ्गमेव स्वरं कम्पयेत् ।
अत्र निदर्शनं च रथीवेत्यादिके ऋग्वेदमन्त्रे (५।८३३॥) आगतः वर्ष्वाँ३ अह इत्यत्र
वर्तमानः सरङ्गः कम्पस्वरो वर्तते ।

नेपाली

रङ्गवर्णको उच्चारणगर्दा मध्यसमयमा कम्पित स्वरले उच्चारण गर्नु
पर्दछ । रङ्गवर्ण भन्दा पूर्वको ध्वनि र रङ्गवर्ण भन्दा उत्तरवर्ति ध्वनिलाई कुनै
असर गर्नु हुँदैन । यी दुवै अवस्थालाई समान रूपमा कम्पन नगरीकुनै उच्चारण गर्नु
पर्दछ । तर रङ्गवर्ण उच्चारण गर्दा भने कम्पयुक्त लामो स्वरमा उच्चारण गर्नु पर्दछ ।
उदाहरणका लागि रथीव यस मन्त्रांशको उच्चारणलाई लिन सकिन्छ । यो उदाहरण
ऋग्वेदसंहिताको पाँचौं मण्डलको त्रियासी औं सूक्तको तेस्रो मन्त्रबाट लिइएको हो ।

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥३१॥

अन्वयः

एवम् वर्णाः प्रयोक्तव्याः, न अव्यक्ता न च पीडिताः । सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ।

शब्दार्थः

एवम् = एतेन प्रकारेण, वर्णाः = अकारादयो वर्णाः, प्रयोक्तव्याः = उच्चारणीयाः, न = नैव, अव्यक्ताः = स्पष्टता-रहिताः (अस्फुटाः), न = नोच्चार्याः, च = अपि, पीडिताः = परुषीकृताः, सम्यग्वर्णप्रयोगेण = सुष्ठुवर्णोच्चारणेन, मधुरस्वरेणोच्चारणेन, ब्रह्मलोके = परमेष्ठिभुवने, ब्राह्मणसमाजे वा, महीयते = पूज्यते ।

अर्थः

उपरिवर्णितेन प्रकारेण अकारादयो वर्णा उच्चारणीयाः, शिथिलकरणप्रयोगेण अव्यक्ता वर्णा नोच्चारणीयाः, अतिदृढकरणप्रयोगेण परुषीकृता पीडिता वर्णा अपि नोच्चारणीयाः । सुष्ठु वर्णोच्चारणेन उच्चारयिता ब्रह्मलोके ब्राह्मणसमाजे वाऽपि पूज्यते । इह ब्रह्मविद्यासमुपासको विद्वान् ब्रह्मः । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिवचनाद् स विदुषां समाजे पूज्यो भवति । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परब्रह्माधिगच्छतीति स्मृतेः । यो वेदाध्ययनार्थमुपनीतो द्विजः नियमपालनेन पूतः सन् शङ्करवदननिर्गताम् एतां शिक्षां सदा पठति स इहलोके धनधान्यकीर्तियुतो भवति । स्वर्गे च सालोक्यमुक्तिरूपं परमं सुखं प्राप्नोति ।

नेपाली

माथि उल्लेख गरिएका वर्णोच्चारणका विधिअनुसार वर्णहरूलाई उच्चारण गर्नु पर्दछ । वर्णहरूको उच्चारण गर्दा अत्यन्तै सानो स्वरमा अर्थात् शिथिल तरिकाले र अत्यन्तै चर्को स्वरमा अतिदृढ तरिकाले उच्चारण गर्नु हुँदैन । वर्ण व्यक्त नहुने स्वर (अव्यक्त) र पीडित हुने स्वरले वर्णहरूको उच्चारण गर्नु हुँदैन । अर्थात् मधुरादिगुणयुक्त तरिकाले उच्चारण गर्दा वर्णलाई कुनै हानि नहोस् भन्ने विषयमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । यसरी वर्णको सम्यक् उच्चारणयुक्त प्रयोगले प्रयोक्ता ब्रह्मलोकमा पूजित हुन्छ । ब्रह्मविद्याको उपासना गर्ने व्यक्ति पनि ब्रह्म हुन्छ । ब्रह्मलाई जान्ने विद्वान् पनि ब्रह्म जस्तै हुन्छ भन्ने श्रुतिवचनअनुसार शुद्धवक्ता समाजमा पूजित हुन्छ ।

शब्दब्रह्मलाई ज्ञान गर्ने व्यक्ति परब्रह्ममा लीन हुन पुग्दछ । जसले नियमपूर्वक वेदादिको नियमित अध्ययन गर्दछ त्यसले यस लोकमा धनधान्य र कीर्ति युक्त हुन्छ र सालोक्य मुक्ति सहित परम सुख प्राप्त गर्दछ ।

[अधमपाठकलक्षणम्]

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकाः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥३२॥

अन्वयः

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः अनर्थज्ञः अल्पकण्ठः च एते षट् पाठकाधमाः ज्ञेयः ।

शब्दार्थः

गीती = गायन्निव पठन्, गीतस्वरेण पठन्, शीघ्री = द्रुतम् पठन्, शिरःकम्पी = शिरःकम्पनयुक्ततया पठन्, तथा = तद्वत्, लिखितपाठकाः = लिखितस्य ग्रन्थस्य पठिता, अनर्थज्ञः = अनर्थज्ञानरहितः, अल्पकण्ठः = अल्पसामर्थ्यगलः, च = अपि, एते = अत्र निर्दिष्टाः, षट् = रसमिताः, पाठकाधमाः = वाचकेषु निकृष्टाः ज्ञेयाः = बोध्याः ।

अर्थः

यः गानं कुर्वन् पठति, सः अधमः पाठकः । एवं यः शीघ्रं पठति, यच्छिरःकम्पयन् पठति, यश्च गुरुपरम्परातोऽनधीत्य-अर्थज्ञानमनपेक्ष्य पुस्तके यथा लिखितं तथा पठति, यः अर्थज्ञानशून्यतया पठति, एवम् अल्पकण्ठश्च अनभ्यस्तपाठः पठति एते षड्विधाः पाठकाः अधमा भवन्ति ।

नेपाली

गीत गाए जस्तै गरी गाउँदै पढ्ने, छिटो-छिटो पढ्ने, शिर हल्लाउँदै पढ्ने, नियमपूर्वक गुरुमुखबाट शिक्षा ग्रहण नगरी पुस्तकमा लेखेको मात्र पढ्ने (गुरुमुख नभएको) पाठक, पदार्थ ज्ञान नभएको पाठक र अल्पध्वनि भएको पाठक गरी यी छ प्रकारका पाठकहरूलाई अधम मति भएका निकृष्ट पाठक भनिन्छ ।

माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

धैर्यं लयसमर्थञ्च षडेते पाठकागुणाः ॥३३॥

अन्वयः

माधुर्यम् अक्षरव्यक्तिः पदच्छेदः तु सुस्वरः धैर्यम् लयसमर्थम् च एते षट् पाठका गुणाः ।

शब्दार्थः

माधुर्यम् = सुश्राव्यम्, अक्षरव्यक्तिः = स्पष्टाक्षरोच्चारणम् (वर्णानां स्पष्टता), पदच्छेदः = अर्थानुगतः पदानां विभागः, तु = हि, सुस्वरः = शोभनः स्वरः, धैर्यम् = स्थैर्यम्, लयसमर्थम् = लययुक्तत्वम्, च = अपि, एते = अत्र निर्दिष्टाः, षट् = रसमिताः, पाठकाः = पाठकसम्बद्धाः, गुणाः = शोभना धर्माः ज्ञेयाः ।

अर्थः

वर्णानामुच्चारणे मधुरस्वरयुक्तम्, स्पष्टत्वम्, पदच्छेदयुक्तम्, शोभनः स्वरयुक्तम्, स्थिरतापूर्वकम्, लययुक्तञ्चेति कर्तव्यम् एते षट् पाठकासम्बद्धा गुणाः ज्ञेयाः । अर्थात् वर्णोच्चारणक्रमे स्पष्टतया मधुरेण सान्वयपूर्वकम् सुस्वरेण धैर्येण लययुक्तेन वर्णोच्चारणं कर्तव्यम् । एते षट् पाठकागुणाः कथिता सन्ति ।

नेपाली

वर्णहरूको उच्चारण गर्दा सुमधुर तरिकाले, स्पष्ट आवाजमा, समुचित स्थानमा पदहरूको पदच्छेद गर्दै, श्रुतिप्रिय सुन्दर सुमधुर स्वरमा, धैर्यपूर्वक उच्चारण र गति-यति-सुर-ताल-लयादिमा सामर्थ्य सहित उच्चारण गर्नु पर्दछ । यी छ वटा असल पाठकका गुणहरू हुन् ।

[पाठप्रकारविशेषाणां निषेधः]

शङ्कितं भीतमुद्घुष्टमव्यक्तमननुनासिकम् ।

काकस्वरं शिरसिगं तथा स्थानविवर्जितम् ॥३४॥

अन्वयः

शङ्कितम् भीतम् उद्घुष्टम् अव्यक्तम् अनुनासिकम् काकस्वरम् शिरसिगम् तथा स्थानविवर्जितम् (वर्णम् न वदेत्) ।

शब्दार्थः

शङ्कितम् = शङ्कायुक्तम्, भीतम् = भययुक्तम्, उद्घुष्टम् = प्रकृष्टध्वनियुक्तम् (अत्युच्चैः प्रयुक्तम्), अव्यक्तम् = अस्पष्टम्, अनुनासिकम् = निरनुनासिकमपि अनुनासिकम्, काकस्वरम् = कटुस्वरम्, शिरसिगम् = शिरसोच्चारणम्, तथा = तद्वत्, स्थानविवर्जितम् = स्वाभाविकस्थानरहितम्, वर्णम् = अकारादिकं वर्णम्, न = न हि, वदेत् = उच्चारयेत् ।

अर्थः

सन्दिग्धं, भययुक्तं, प्रकृष्टध्वनियुक्तम्, अस्पष्टम्, अनुनासिकीकृतं, काकवाशितवत् कटुनादम्, शिरोच्चारणम् (अतितारम्), स्थानवर्जितम् (स्वस्थानादन्यत उच्चारितम्) च वर्णं न वदेत् ।

नेपाली

अर्थ निर्णयमा शङ्का गर्दै सन्दिग्ध रूपमा पढ्नु, डराउँदै पढ्नु, चर्को स्वरले पढ्नु, अस्पष्ट तरिकाले पढ्नु, अनुनासिक नभए पनि अनुनासिक उच्चारण गरेर पढ्नु, कर्कश (कटु) स्वरले पढ्नु, अमूर्धन्यवर्णको उच्चारणमा मूर्धाको प्रयोग गरेर उच्चारण गरेर पढ्नु, विपरीत स्थानबाट वर्णहरूको उच्चारण गरेर पढ्नु यी वर्ण उच्चारणसम्बन्धी पाठकका दोषहरू हुन् ।

उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् ।

निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥३५॥

अन्वयः

उपांशु दष्टम् त्वरितम् निरस्तम् विलम्बितम् गद्गदितम् प्रगीतम् निष्पीडितम् ग्रस्तपदाक्षरम् दीनम् सानुनास्यम् च न तु वदेत् ।

शब्दार्थः

उपांशु = अन्तर्मुखम् (हृद्गतमश्रव्यमुच्चारणम्) दष्टम् = हन्वोर्नीचैर्भावः सन्दष्टम्, त्वरितम् = अतिशीघ्रम्, निरस्तम् = स्थानकरणयोरपकर्षम्, विलम्बितम् = विलम्बकालेनोच्चारितम्, गद्गदितम् = वाक्यस्खलनपूर्वकम्, प्रगीतम् = रागबद्ध-गानस्वरयुतम्, निष्पीडितम् = अतीवदृढेन स्थान-करण-संयोगेनोच्चारितम्, ग्रस्तपदाक्षरम् = ग्रस्तानि पदाक्षराणि यत्र तत् वर्णरहितम्, दीनम् = अनुत्साहेनोच्चारितम्, सानुनास्यम् = सर्वांशे आनुनासिक्येन युक्तम्, च = अपि, न तु = न हि, वदेत् = उच्चारयेत् ।

अर्थः

अन्तर्मुखम् (हृद्गतमश्रव्यमुच्चारणम्), हन्वोर्नीचैर्भावः सन्दष्टम्, अतिशीघ्रम्, स्थान-करणयोरपकर्षम्, विलम्बकालेनोच्चारितम्, वाक्यस्खलनपूर्वकम्, रागबद्ध-गानस्वरयुतम्, अतीवदृढेन स्थान-करण-संयोगेनोच्चारितम्, ग्रस्तानि पदाक्षराणि यत्र तत् वर्णरहितम्, अनुत्साहेनोच्चारितम्, सर्वांशे आनुनासिक्येन युक्तम्, च निश्चयेन नोच्चारयेत् ।

नेपाली

आवाज नगरी मनमनै पढ्नु, च्यापुलाई तल भुकाएर अथवा दाँतले चबाएर, उच्चारण गर्नु छिटो-छिटो उच्चारण गर्नु, स्थान र करणको अनुकूल उच्चारण नगर्नु, ढीला उच्चारण गर्नु, वाक्यलाई खलित गर्दै अवरुद्ध कण्ठले उच्चारण गर्नु, पाठ्यवस्तुलाई रागादिको प्रयोग गरी गीतको शैलीमा उच्चारण गर्नु, अनावश्यक बल प्रयोग गरेर उच्चारण गर्नु, बीचबीचमा वर्ण वा शब्द छोड्दै (पदको अव्यक्त) उच्चारण गर्नु, त्यस्तै अक्षर विशेषको अनुच्चारण, उत्साह विहीन तरिकाले वर्णोच्चारण, अननुनासिक लाई पनि सर्वत्र अनुनासिक उच्चारण यिनी सबै पाठकका दोषहरू हुन् । अतः यस्ता दोषहरूले युक्त भएर पाठ गर्नु हुँदैन ।

[प्रातरादिकालत्रये वर्णोच्चारणविधिः]

प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेणा शार्दूलस्तोपमेन ।

माध्यन्दिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन ॥३६॥

अन्वयः

नित्यम् प्रातः उरःस्थितेन शार्दूलस्तोपमेन, माध्यन्दिने कण्ठगतेन चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन च स्वरेण एव पठेत् ।

शब्दार्थः

नित्यम् = सदा, प्रातः = प्रातःकाले, उरःस्थितेन = वक्षःस्थलगतेन, शार्दूलस्तोपमेन = व्यघ्रध्वनिसदृशेन, माध्यन्दिने = मध्याह्नकाले, कण्ठगतेन = गलस्थितेन, चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन = चक्रवाकवाशितसदृशेन, च = अपि, स्वरेण = ध्वनिविशेषेण, एव = हि, पठेत् = उच्चारयेत् ।

अर्थः

नित्यम् प्रातःकाले हृद्गतमध्यमनादव्यङ्ग्येन शार्दूलध्वनिवद्गम्भीरेण स्वरेण, मध्याह्ने कण्ठगतेन चक्राह्वसङ्कूजितसन्निभेन स्वरेण वर्णान् पठेत् ।

नेपाली

नित्यरूपमा प्रातःकालमा हृदयमा रहेको मध्यमा नादयुक्त ध्वनिले सिंहको गर्जना जस्तै गम्भीर स्वरले वर्णहरूको उच्चारण गरी पाठ गर्नु पर्दछ । मध्य दिनमा भने कण्ठस्थित स्वरले चकोर पक्षीको आवाज जस्तै ध्वनिले वर्णहरूको उच्चारण गरी पाठ गर्नु पर्दछ ।

तारं तु विद्यात् सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च सदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहंसान्यभृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरःस्थितेन ॥३७॥

अन्वयः

तृतीयं सवनम् तु तारम् विद्यात्, तत् च सदा शिरोगतम् मयूरहंसान्यभृतस्वराणाम् तुल्येन शिरःस्थितेन नादेन प्रयोज्यम् ।

शब्दार्थः

तृतीयं सवनम् = तृतीयं कालम् सायङ्कालम्, तु = हि, तारम् = उच्चैस्तरम्, विद्यात् = जानीयात् । तत् = तृतीयसवनम्, च = अपि, सदा = नित्यम्, शिरोगतम् = उच्चतमस्थानस्थितम्, मयूर-हंसान्यभृतस्वराणाम् = मयूर-हंस-कोकिल-स्वराणाम्, तुल्येन = सदृशेन, शिरःस्थितेन = शीर्षस्थानगतेन, नादेन = स्वरेण, प्रयोज्यम् = उच्चार्यम् ।

अर्थः

अत्र सवनशब्दः सायंकालपरः तथा च तृतीयं सवनं सायङ्कालं तत्र उच्चैस्तरं मयूरहंसकोकिलस्वराणां शिरःस्थितेन नादेन तुल्येन स्वरेण पठेत् । तच्च शिरोगतं सदा प्रयोज्यं विद्यात् ।

नेपाली

पहिलो प्रातः काल, दोस्रो मध्याह्न काल र तेस्रो सायङ्काल भनिन्छ । यही तृतीय काल अर्थात् साँझको समयमा मूर्धास्थानबाट उत्पन्न हुने शिरोगत तारस्वरको प्रयोग गर्नु पर्दछ । यस समयमा मयूर, हँस, कोइली आदि पक्षीहरूको स्वर जस्तै स्वरले वर्णहरूको उच्चारण गर्नु पर्दछ ।

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥३८॥

अन्वयः

अचः अस्पृष्टाः, यणः तु ईषत्स्पृष्टाः, शलः नेमस्पृष्टाः स्मृताः, शेषाः हलः स्पृष्टाः प्रोक्ताः, अनुप्रदानतः निबोध ।

शब्दार्थः

अचः = स्वराः, अस्पृष्टाः = स्पृष्टप्रयत्नरहिताः, यणः = अन्तस्थाः यवरलाः, ईषत् = किञ्चित्, स्पृष्टाः = स्थाने करणस्य स्पर्शनेन उच्चारिताः अर्थात् ईषत्स्पृष्टप्रयत्नाः, शलः = ऊष्माणः शषसहाः, नेमस्पृष्टाः = अर्धस्पृष्टाः, स्मृताः = स्मृत्याऽवगताः, शेषाः = अवशिष्टाः, हलः = व्यञ्जनानि, स्पृष्टाः = स्थाने करणस्य स्पर्शनेन उच्चारिताः, प्रोक्ताः = प्रकथिताः । अनुप्रदानतः = बाह्यप्रयत्नतः, निबोध = जानीहीत्यर्थः ।

अर्थः

यत्नः प्रयत्नः । यत्नानामाभ्यान्तरत्वं बाह्यत्वञ्चास्ति । स्वराः विवृताः । अन्तस्था ईषत्स्पृष्टाः । उष्माण अर्धविवृताः स्मृताः । अवशिष्टा वर्णाः स्पृष्टाः प्रोक्ताः । इत्यनुसारेण आभ्यान्तरप्रयत्नाः पञ्चप्रकारकाः भवन्ति । यथा-

आभ्यान्तरप्रयत्नबोधतालिका-

प्रयत्नः	स्पृष्टम्	ईषत्स्पृष्टम्	ईषद्विवृतम्	विवृतम्	संवृतम्
	क् ख ग घ ङ च् छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त् थ द ध न् प् फ् ब् भ् म्	य् व् र् ल्	श् ष् स् ह्	अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	अ ह्रस्वस्य अकारस्य उच्चारणकाले
संज्ञा	स्पर्शः	अन्तस्थः	उष्माणः	स्वरः	स्वरः

सिद्धान्तकौमुद्यां तु-

यत्नोद्विधा आभ्यान्तरोबाह्यश्च । आद्यश्चतुर्धा-स्पृष्टेष्टत्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तः स्थानम् । विवृतमूष्माणं स्वराणां च । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । एतच्च सूत्रकारेण

ज्ञापितम् । तथाहि अ अ ८।४।६४॥^{२३} इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन सूत्रेण विधीयते । अस्य चाष्टाध्यायी सम्पूर्णा प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतत्वमस्त्येव । तथा च सूत्रम् पूर्वत्रासिद्धम् । सपादसप्ताध्यायी प्रति त्रिपाद्यसिद्धा । त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति ।^{२४}

आभ्यन्तरप्रयत्नतालिका

प्रयत्नः	स्पृष्टम्	ईषत्स्पृष्टम्	विवृतम्		संवृतम्
	क् ख् ग् घ् ङ् च् छ् ज् झ् ञ् ट् ठ् ड् ढ् ण् त् थ् द् ध् न् प् फ् ब् भ् म्	य् व् र् ल्	अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ	श् ष् स् ह	अ ह्रस्वस्य अकारस्य उच्चारणकाले
संज्ञा	स्पर्शः	अन्तस्थः	स्वरः	ऊष्मः	स्वरः

आभ्यन्तरप्रयत्नस्य चतुर्विधत्वे प्रमाणन्तु नाऽञ्जलौ इति सूत्रम् । तथैव अकारोऽपि द्विप्रकारकः अ अ इति सूत्रात् ।

नेपाली

अच् वर्णहरूको स्पृष्ट प्रयत्न हुन्छ । अच् भन्नाले स्वरवर्णहरूलाई बुझिन्छ । यण्को अर्थात् य, व, र, ल यी वर्णहरूको ईषत्स्पृष्ट प्रयत्न हुन्छ । शर् अर्थात् श, ष, स, ह यी वर्णहरूको अर्धस्पृष्ट प्रयत्न मानिएको छ । अन्य हल् प्रत्यहारका वर्णहरू अर्थात् व्यञ्जन वर्णहरूको स्पृष्ट प्रयत्न हुन्छ । यसरी आभ्यान्तर प्रयत्नको बारेमा भनिएको छ । प्रस्तुत तालिकाका माध्यमबाट आभ्यान्तर प्रयत्नलाई सजिलोसँग बुझ्न सकिन्छ ।

[बाह्यप्रयत्नाः]

अमोऽनुनासिका न हौ^{२५} नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ।

ईषन्नादा यण्जशः श्वासिनस्तु खफादयः ॥३९॥

अन्वयः

हौ अमाः अनुनासिकाः ह्रस्वः नादिनः स्मृताः, यण्जशः ईषन्नादाः खफादयः तु श्वासिनः स्मृताः ।

२३ पाणिनिः, अष्टाध्यायी, पा.सू. ८।४।६४॥

२४ भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, पृ. १३ ।

२५ अत्र पाठभेदोऽस्ति । अमोऽनुनासिका अहो इति ।

ह्रौ = हकार-रेफौ, जमाः = जम्प्रत्याहाराः जमङ्गणनवर्णाः, अनुनासिकाः = मुखसहित-नासिकयोच्चार्यमाणो वर्णः, अत्र पाठभेदोऽस्ति । पाठ भेद पक्षे तु- अमोऽनुनासिकता अहो इति । तत्र अहः = हकार-रेफवर्जिताः, अनुनासिकाः = मुखनासिकावचना अपि, अमः = अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ य व ल ज म ङ ण न इत्येते वर्णाः, हभषः = हकारो भ-भ-घ-ढ-धाः वर्णाः, नादिनः = नादवन्तः स्मृताः = बोध्याः । यण्जशः = यवरलाः जवगडदाः, तु = च, ईषन्नादाः = अल्पनादवन्तः, खफादयः = ख-फ-छ-ठ-थाः, तु = हि, श्वासिनः = श्वासवन्तः, स्मृताः = बोध्याः ।

अर्थः

अकारो रेफश्च हकारो भषश्च प्रत्याहारग्रहणं भष् भभघढधष् एते अह्रादयो नदिनः स्मर्यन्ते । नाद एषामस्तीति नादिनः । पाठभेदपक्षे तु- हकाररेफवर्जिताः विकल्पेन अनुनासिका नित्यमनुनासिकाः च अ इ उ ऋ लृ ए ओ ऐ औ य व र ल ज म ङ ण नाः, हकारः, भ भ घ ढ धाः च नादवन्तः स्मृताः । य व र लाः ज व ग ड दाश्च अल्पनादवन्तः स्मृताः । ख फ छ ठ थास्तु श्वासवन्तः स्मृताः ।

नेपाली

यहाँ पाठ भेद पाइन्छ । जमोऽनुनासिका न ह्रौ यस्तो पाठ पढेका अवस्थामा हकार, रकार र जम्प्रत्याहार जमङ्गण यी अनुनासिकवर्णहरू भन्ने अर्थ हुन्छ र अमोऽनुनासिका अहो यस्तो पाठ पढेका खण्डमा अम् प्रत्याहारमा रेफ र हकारलाई छोडेर भन्ने यस्तो अर्थ हुन्छ । यी वर्णहरू अनुनासिक र अननुनासिकका भेदले दुई प्रकारका हुन्छन् । तिनीहरूमा अनुनासिक वर्णहरू र हकार अनि भष् प्रत्याहारमा भएका वर्णहरू भ, भ, घ, ढ, ध, वर्णहरूको नाद बाह्य प्रयत्न हुन्छ । त्यसै गरी यण् य, व, र, ल यी वर्णहरूको ईषत् नाद प्रयत्न हुन्छ । खफादि भन्नाले ख फ छ ठ थ यिनी वर्णहरूको श्वास नामक बाह्य प्रयत्न हुन्छ ।

ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धामैतत् प्रचक्षते ।

दाक्षीपुत्रः पाणिनेयो येनेदं व्याहृतं भुवि ॥४०॥

अन्वयः

चरः ईषच्छ्वासान् विद्यात् । एतत् गोः धाम प्रचक्षते । येन इदम् भुवि व्याहृतम् सः दाक्षीपुत्रः पाणिनेयः अस्ति ।

शब्दार्थः

चरः = च ट त क प श ष सान्, ईषच्छ्वासान् = अल्पश्वासवतः, विद्यात्
 = जानीयात् । एतत् = अत्र प्रोक्तं शास्त्रम्, गोः = वाचः, धाम = स्थानम्, प्रचक्षते
 = कथयन्ति । येन = एतत् कार्यकर्तृत्वेन बुद्धौ स्थितेन, इदम् = एतत् शास्त्रम्, भुवि
 = पृथिव्याम्, व्याहृतम् = प्रोक्तम्, सः = एतत्कार्यकर्ता, दाक्षीपुत्रः = दाक्षीसुतः,
 पाणिनेयः = पाणिनिः, अस्ति = वर्तते ।

अर्थः

च ट त क प श ष सान् ईषच्छ्वासान् जानीयात् । सुधियः एतत् शास्त्रं वाचः
 स्थानं वदन्ति । येन इदं शास्त्रं भुवि प्रोक्तं स दाक्षीपुत्रः पाणिनिः अस्ति ।

बाह्यप्रयत्नः

वर्णोत्पत्त्यन्तरं मूर्ध्नि प्रतिघातान्निवृत्ते प्राणे जायन्त अतो बाह्या
 उच्यन्ते । सिद्धान्तकौमुद्यां बाह्यप्रयत्नस्य एकादशविधत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि-
 बाह्यप्रयत्नस्वेकादशधा- विवारः, संवारः, श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण
 उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति ।

विवारः- वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य विकासाद् विवारः ।

संवारः- वायुना कण्ठे अभिहन्यमाने गलबिलस्य संकोचात् संवारः ।

श्वासः- विवृत्ते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो श्वासः ।

नादः- संवृते गलबिलेऽव्यक्तः शब्दो नादः ।

घोषः- घण्टानिहादवत् स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते, तदा
 नादध्वनिसङ्घाताद् घोषः । वर्णोपादनवायौ नादमिश्रणेन जातः
 शब्दविशेषो घोषः । तत्र यदा स्थानाभिघातजे ध्वनौ नादोऽनुप्रदीयते तदा
 नादध्वनिसंसर्गाद् घोषो जायते ।^{२६} घोषो घुष्यते इति ।^{२७}

अघोषः- यदा श्वासोऽनुप्रदीयते, तदा श्वासध्वनिसंयोगाद् अघोषः । न विद्यते घोषो
 यस्मिन् सः अघोषः । घोषध्वनिरहितो वर्णः ।

अल्पप्राणः- अल्पः प्राणो यस्योच्चारणे स अल्पप्राणो वर्णः । अथवा, अल्पः प्राणो
 यस्मिन् सः अल्पप्राणः प्रयत्नः । अल्पे वायावल्पप्राणः ।^{२८}

२६ आपिशलिशिक्षासूत्रम् पृ. ६ ।

२७ यास्कः, निरुक्तम् १।१।१।

२८ आपिशलीयशिक्षासूत्रम्, पृ. ८ ।

महाप्राणः- महान् प्राणो यस्योच्चारणे स वैर्षा महाप्राणः । महति वायौ महाप्राणो वा ।^{२९}

उदात्तः- यदा सर्वाङ्गानुसारी प्रयत्नस्तीव्रो भवति । तमुदात्तमाचक्षते ।

अनुदात्तः- यदा तु मन्दः प्रयत्नो भवति तमनुदात्तमाचक्षते ।

स्वरितः- उदात्तानुदात्तसंनिकर्षात् स्वरितमाचक्षते ।^{३०}

बाह्यप्रयत्नतालिका

विवारः, श्वासः, अघोषः			संवारः, नादः, घोषः					
क्	ख्	श्	ग्	घ्	ङ्	य्	ह्	अ इ
च्	छ्	ष्	ज्	झ्	ञ्	र्		उ ऋ
ट्	ठ्	स्	ड्	ढ्	ण्	ल्		लृ ए
त्	थ्		द्	ध्	न्	व्		ओ ऐ
प्	फ्		ब्	भ्	म्			औ
अल्पप्राणः	महाप्राणः		अल्पप्राणः	महाप्राणः	अल्पप्राणः		महाप्राणः	उदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितः

नेपाली

चर् अर्थात् च, ट, त, क, प, श, ष, स यिनी वर्णहरूको ईषत् श्वास प्रयत्न हुन्छ । यस प्रकार यो शिक्षाशास्त्रमा पूर्वोक्त शब्दराशिस्वरूप वाणीको पवित्र स्थान हो । यस्तो विद्वान्हरूले भनेका छन् । यो शिक्षा शास्त्रलाई दाक्षीका पुत्र पाणिनिले यस लोकमा सर्वत्र प्रचार गरेका हुन् ।

विशेषार्थः

बाह्यप्रयत्नः = बाह्य भनेको बाहिरी र प्रयत्न भनेको प्रयास वा यत्न हो । वर्णको उत्पत्ति हुने क्रममा हावाले मूर्धास्थानमा आघात गरेर उच्चारण हुने वर्णहरूलाई बाह्यप्रयत्न भएका वर्ण भनिन्छ । सिद्धान्तकौमुदीमा एघार वटा बाह्य प्रयत्नको प्रतिपादन गरिएको छ । ती हुन्- विवार, संवार, श्वास, नाद, घोष, अघोष, अल्पप्राण, महाप्राण, उदात्त, अनुदात्त र स्वरित । यी एघार प्रयत्नहरूको सङ्क्षिप्त परिचय यस प्रकार छ :

^{२९} आपिशलीयशिक्षासूत्रम्, पृ. ७ ।

^{३०} भट्टोजिदीक्षितः, सिद्धान्तकौमुदी, पृ. ९ ।

- विवार - वायुले कण्ठस्थानमा आघात गरेर घाँटीको विकास हुँदा अर्थात् घाँटीको नली ठूलो हुने अवस्थालाई विवार भनिन्छ । वर्णको उच्चारण गर्ने बेलामा मुख खुल्नु ।
- संवार - वायुले कण्ठस्थानमा आघात गरेर घाँटी खुम्चिदा अर्थात् घाँटीको नली सानो हुने अवस्थालाई संवार भनिन्छ ।
- श्वास - घाँटी फुलेको अर्थात् घाँटीको नली ठूलो भएको अवस्थामा धेरै हावा गएर उच्चरित हुने शब्द श्वास हो ।
- नाद - घाँटी सुकेको अर्थात् घाँटीको नली खुम्चिएको अवस्थामा उच्चरित हुने शब्द नाद हो ।
- घोष - वर्ण उच्चारणका क्रममा नादध्वनि मिश्रित भएर उच्चरित हुन्छ भने त्यो घोष हो । स्वर चिम्तीमा आउने कम्पनको मात्रा धेरै हुनु ।
- अघोष - वर्ण उच्चारणका क्रममा श्वास ध्वनिको संयोगबाट उच्चारण हुने ध्वनि अघोष हो । स्वर चिम्तीमा थोरै मात्रामा कम्पन हुने ।
- अल्पप्राण- वर्ण उच्चारण गर्ने क्रममा सासको मात्रा कम भएर उच्चरित हुने । प्राणवायुको थोरै उपयोग हुने ।
- महाप्राण - वर्ण उच्चारण गर्ने क्रममा सासको धेरै मात्रा बाहिरिएर उच्चरित हुने । प्राणवायुको धेरै उपयोग हुने । बढी सास बाहिरिने ।
- उदात्त - तालु आदिस्थानको माथिल्लो भागबाट उत्पन्न हुने । जुन वर्णहरू उच्चारणका क्रममा तीव्र प्रयत्न हुन्छ त्यो उदात्त हो ।
- अनुदात्त - तालु आदिस्थानको तल्लो भागबाट उत्पन्न हुने । जुन वर्णहरू उच्चारणका क्रममा मन्द प्रयत्न हुन्छ त्यो अनुदात्त हो ।
- स्वरित - उदात्त र अनुदात्तको संनिकर्ष नै स्वरित हो । तालु आदि स्थानका दुवै भागबाट उत्पन्न हुने स्वरित हुन्छ । जहाँ उदात्तत्व र अनुदात्तत्व दुवै वर्णधर्म समाहृत भएका हुन्छन् ।

[वेदाङ्गानि]

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ॥

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१॥

अन्वयः

अथ वेदस्य पादौ तु छन्दः, हस्तौ कल्पः पठ्यते, चक्षुः ज्योतिषामयनम्, श्रोत्रम् निरुक्तम् उच्यते ।

अथ = स्थानप्रयत्नज्ञानानन्तरम्, वेदस्य = वेदपुरुषस्य, पादौ = चरणौ, छन्दः = छन्दशास्त्रम्, हस्तौ = करौ, कल्पः = कल्पशास्त्रम्, पठ्यते = उच्यते, चक्षुः = नयनम्, ज्योतिषामयनम् = ज्योतिषशास्त्रम्, श्रोत्रम् = श्रवणम्, निरुक्तम् = निरुक्तशास्त्रम् उच्यते = कथ्यते ।

अर्थः

वेदपुरुषस्य पादौ छन्दशास्त्रम्, हस्तौ कल्पशास्त्रम्, चक्षुः ज्योतिषशास्त्रम्, श्रोत्रं निरुक्तशास्त्रम् निगद्यते । पिङ्गलमुनिविरचितछन्दःशास्त्रम् । शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण वैदिकानुष्ठानक्रमविशेष-ज्ञानफलकम् कल्पसूत्रम्, लगधगर्गादिप्रणीतम् सूर्यादीनां गतेर्विज्ञानेन कालानुपूर्वयज्ञानुविधानज्ञानस्य साधनम् ज्योतिषशास्त्रम्, वैदिकमन्त्रपदानामर्थज्ञानाकाङ्क्षाज्ञानार्थं यास्केनविरचितं निरुक्तशास्त्रम् ।

नेपाली

वर्णहरूको उच्चारणस्थानप्रयत्न आदिको व्याख्यान गरेपश्चात् वेदाङ्गहरूको चर्चा गरिन्छ । छन्दशास्त्र वेदरूपी पुरुषको गोडा हुन् । कल्पसूत्र अर्थात् धर्मसूत्र-श्रौतसूत्र-गृह्यसूत्र-शुल्कसूत्र गरी चार सूत्रहरू वेदपुरुषका हात हुन् । ज्योतिषशास्त्र वेदपुरुषको आँखा हुन् भने निरुक्तशास्त्रलाई वेदपुरुषको कान मानिएको छ । छन्दशास्त्रका रचयिता आचार्य पिङ्गललाई मानिन्छ । वैदिकशाखा अनुरूप यज्ञानुष्ठानको विधि र फल अभिव्यक्त गर्ने शास्त्र कल्पशास्त्र हो । लगध्याचार्य, गर्गाचार्यलगायतका आचार्यहरूद्वारा प्रणीत सूर्यादि गतिहरूको साधन गरी यज्ञकर्मका लागि शुभमुहूर्त निर्णय गर्ने शास्त्र ज्योतिषशास्त्र हो । वैदिकमन्त्रहरूको पदपदार्थनिरूपण गर्न यास्क आदि आचार्यहरूद्वारा रचना गरिएको शास्त्र निरुक्तशास्त्र हो ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥४२॥

अन्वयः

वेदस्य घ्राणम् तु शिक्षा, मुखम् व्याकरणम् स्मृतम्, तस्मात् साङ्गम् एव वेदम् अधीत्य ब्रह्मलोके महीयते ।

शब्दार्थः

वेदस्य = वेदपुरुषस्य, घ्राणम् = नासिका, तु = हि, शिक्षा = शिक्षाशास्त्रम्, मुखम् = आस्यम्, व्याकरणम् = व्याकरणशास्त्रम्, स्मृतम् = स्मृत्याऽवगतम्, तस्मात् = ततः, साङ्गम् = अङ्गैः सहितम्, एव = हि, वेदम् = आम्नायम्, अधीत्य = पठित्वा, ब्रह्मलोके = परमेष्ठिभुवने, महीयते = पूज्यते ।

अर्थः

वेदपुरुषस्य नासिका शिक्षाशास्त्रम् उच्यते, तथैव मुखं व्याकरणम् स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमेव वेदमधीत्य अध्येता ब्रह्मलोके पूज्यते । वेदपुरुषस्य स्वरूपप्रशस्तिवर्णनक्रमेऽत्र शिक्षाशास्त्रं घ्राणेन्द्रियसदृशं महत्त्वपूर्णमङ्गं स्वीकृतमस्ति । नासिका शिक्षाशास्त्रम्, मुखं व्याकरणशास्त्रं निगद्यते । तस्मात् साङ्गं वेदमधीत्यैव अध्येता ब्रह्मलोके पूज्यते । अत एव अत्र वेदपुरुषस्य नासिकारूपेण शिक्षाशास्त्रं गृह्यते । शब्दोच्चारणे सर्वदा सावधानेन भवितव्यमिति शिक्षाशास्त्रे वर्णितम् ।

नेपाली

शिक्षाशास्त्रलाई वेदपुरुषको नाक भनिन्छ । शब्दापशब्दविवेचकशास्त्र व्याकरणशास्त्रलाई वेदपुरुषको मुख मानिएको छ । शिक्षाशास्त्रमा वेदको उच्चारण गर्ने तरिका वर्णोच्चारणविधि प्रस्तुत गरिएको हुन्छ । स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्षयते उपदिश्यते सा शिक्षा । अर्थात् स्वरव्यञ्जनादिवर्णको उच्चारण प्रक्रियाको ज्ञान उपदेश गर्ने शास्त्र नै शिक्षा हो । वर्ण, स्वर, मात्रा, बल, साम र सन्तान शिक्षाका विषय हुन् । अकारादि वर्ण, उदात्तानुदात्तस्वरितादि स्वर, स्थानप्रयत्न-घोषत्वप्राणत्वादि बल, श्रुतिमधुरता साम र सन्धि एवं सन्धिविच्छेदलाई सन्तान भनिन्छ । शिक्षाको प्रयोजन नै यिनै नियमहरूको जानकारी दिनु हो । पदपदार्थको विवेचनापूर्वक शुद्धशब्द निर्माण गर्ने शास्त्र व्याकरणशास्त्र हो । अङ्गविकले अनिष्टम् अर्थात् अङ्गहीन भएमा अनिष्ट हुन्छ त्यसैले सम्पूर्ण छ वटै अङ्गहरूले सहित भएको वेदलाई अध्ययन गरेर अध्येता ब्रह्मलोकमा पूजित हुन्छ ।

[हस्तकार्यस्वरनिर्देशप्रकारः]

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥४३॥

अन्वयः

अङ्गुलीनाम् वृषः प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा उदात्तम्, मध्ये स्वरितम्, उपान्ते धृतम्, कनिष्ठिकायाम् अनुदात्तम् च क्रमेण एव आख्याति ।

शब्दार्थः

अङ्गुलीनाम् = करशाखानाम्, वृषः = श्रेष्ठः अङ्गुष्ठः, प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा = प्रदेशिनीमूले निविष्टमूर्धा यस्य स तथाभूतः, उदात्तम् = उच्चस्वरम्, मध्ये = मध्यमायाम्, धृतम् = प्रचयम्, उपान्ते = अनामिकायाम्, स्वरितम् = स्वारम्, कनिष्ठिकायाम् = कनिष्ठिकामङ्गुल्याम्, अनुदात्तम् = नीचम्, अ = अपि, क्रमेण = यथाक्रमम्, एव = हि, आख्याति = सङ्केतयति ।

अर्थः

अङ्गुलीश्रेष्ठः अङ्गुष्ठः तर्जनीमूलस्थापिते उदात्तम्, मध्यमाङ्गुलिमूलस्थापिते प्रचयम्, अनामिकामूलस्थापिते स्वरितम् एवं कनिष्ठिकामूलस्थापिते अनुदात्तं स्वरं सूचयति ।

नेपाली

अङ्गुलीश्रेष्ठ (बुढी औला) तर्जनीऔला (चोर औला)को फेदमा राखेर उदात्तस्वरको उच्चारण गरिन्छ । मध्यमा अङ्गुली (माभी औला)को फेदमा राखेर प्रचयस्वरको उच्चारण गरिन्छ । अनामिका (साहिँली औला)को फेदमा राखेर स्वरितस्वरको उच्चारण गरिन्छ । कनिष्ठिका (कान्छी औला)को फेदमा राखेर अनुदात्तस्वरलाई उच्चारण गरिन्छ । यसरी तर्जनी, मध्यमा, अनामिका र कनिष्ठिका औलाको मूलमा अङ्गुष्ठ (बुढी औला) राखेर क्रमशः उदात्त, प्रचय, स्वरित र अनुदात्त स्वरको उच्चारण गरिन्छ ।

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।

निहतं तु कनिष्ठिक्यां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥४४॥

अन्वयः

उदात्तम् प्रदेशिनीम्, प्रचयम् मध्यतोऽङ्गुलिम्, निहतम् तु कनिष्ठिक्याम्, स्वरित उपकनिष्ठिकाम् विद्यात् ।

शब्दार्थः

उदात्तम् = उच्चस्वरम्, प्रदेशिनीम् = तर्जन्याम्, प्रचयम् = एक श्रुतिम्, मध्यतोऽङ्गुलिम् = मध्यमायाम् अङ्गुल्याम्, निहतम् = अनुदात्तम्, तु = हि, कनिष्ठिक्याम् = कनिष्ठिकायाम्, स्वरित = स्वरितं स्वरम्, उपकनिष्ठिकाम् = अनामिकायाम्, विद्यात् = जानीयात् ।

अर्थः

उदात्तं स्वरं तर्जन्यां सङ्केत्यं जानीयात्, प्रचयस्वरम् मध्यमायामङ्गुल्यां सङ्केत्यं जानीयात्, अनुदात्तं स्वरं कनिष्ठिकायां सङ्केत्यं जानीयात्, स्वरितं स्वरम् अनामिकायां सङ्केत्यं जानीयात् ।

नेपाली

वर्णहरूको उच्चारण गर्दा स्वरनिर्धारणका लागि हस्तमुद्रा प्रदर्शन गरिन्छ । यहाँ सामवेदी हस्तस्वरमुद्राको चर्चा गरिएको छ । वैदिकमन्त्रको उच्चारण गर्दा बुढीऔलालाई क्रमशः अन्य चार औलाका फेदमा राखेर विभिन्न स्वरहरूको उच्चारण गरिन्छ । त्यस क्रममा तर्जनी अङ्गुलीबाट उदात्तस्वर, मध्यमा अङ्गुलीबाट प्रचयस्वर, अनामिका अङ्गुलीबाट स्वरितस्वर र कनिष्ठा अङ्गुलीबाट अनुदात्तस्वर उच्चारणको सङ्केत जान्नु पर्दछ ।

[पदशय्याः]

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।

मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नव पदशय्याः ॥४५॥

अन्वयः

अन्तोदात्तम् आद्युदात्तम् उदात्तम् अनुदात्तम् नीचस्वरितम् मध्योदात्तम् स्वरितम् द्व्युदात्तम् त्र्युदात्तम् इति नव पदशय्याः ।

शब्दार्थः

अन्तोदात्तम् = अन्ते उदात्तेन स्वरेण युक्तम्, आद्युदात्तम् = आदौ उदात्तेन स्वरेण युक्तम्, उदात्तम् = उच्चस्वरमात्रयुक्तम्, अनुदात्तम् = अनुदात्तस्वरमात्रयुक्तम्, नीचस्वरितम् = क्रमेण अनुदात्तेन स्वरितेन च स्वरेण युक्तम्, मध्योदात्तम् = मध्ये उदात्तेन स्वरेण युक्तम्, स्वरितम् = स्वारमात्रयुक्तम्, द्व्युदात्तम् = द्वाभ्यामुदात्ताभ्यां स्वराभ्यां युक्तम्, त्र्युदात्तम् = त्रिभिरुदात्तैः स्वरैः युक्तम्, इति = एवम्प्रकारेण, नव = नवप्रकाराः, पदशय्याः = पदविशेषरूपाः स्वरावस्थितिस्थानविशेषाः बोध्याः ।

अर्थः

अन्तोदात्तम्, आद्युदात्तम्, उदात्तस्वरम्, अनुदात्तस्वरम्, क्रमेण अनुदात्तेन स्वरितेन च स्वरेण युतं पदम्, मध्ये उदात्तेन स्वरेण युतं पदम्, स्वरितस्वरमात्रयुतं पदम्, द्वाभ्यामुदात्ताभ्यां युतं पदम्, त्रिभिरुदात्तैर्युतं पदम् इति नवप्रकाराः पदविशेषरूपाः स्वरावस्थितिस्थानविशेषाः भवन्ति ।

नेपाली

अन्तभागमा उदात्त भएको अन्तोदात्त, आदिभागमा उदात्त भएको आद्युदात्त, सबै उदात्त मात्र भएको उदात्त, सबै अनुदात्त मात्र भएको अनुदात्त, नीचस्वरितले युक्त भएको नीचस्वरित, माझमा उदात्त भएको मध्योदात्त, उदात्त र अनुदात्तको बीचबाट प्रकट भएको स्वरित, दुई उदात्तले युक्त द्व्युदात्त र तीन उदात्तले युक्त त्र्युदात्त गरी नौ प्रकारका पदहरू रचना हुन्छन् ।

अग्निः सोमः प्रवो वीर्यं हविषां स्वर्बृहस्पतिरिन्द्राबृहस्पती ॥

अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥४६॥

अन्वयः

अग्निः सोमः प्र वः वीर्यम् हविषाम् स्वः बृहस्पतिः इन्द्राबृहस्पती, तत्र अग्निः इति अन्तोदात्तम्, सोमः इति आद्युदात्तम्, प्र इति उदात्तम्, वः इति अनुदात्तम्, वीर्यम् इति नीचस्वरितम् ।

शब्दार्थः

अग्निः सोमः प्र वः वीर्यम् हविषाम् स्वः बृहस्पतिः इन्द्राबृहस्पती इति क्रमशः तेषामुदाहरणानि सन्ति ।

अन्तोदात्तम्	=	अग्निः इति पदम्,
आद्युदात्तम्	=	सोमः इति पदम्,
उदात्तम्	=	प्र इति पदम्,
अनुदात्तम्	=	वः इति पदम्,
नीचस्वरितम्	=	वीर्यम् इति पदम् ।

अर्थः

अग्निः सोमः प्र वः वीर्यम् हविषाम् स्वः बृहस्पतिः इन्द्राबृहस्पतीति उदाहरणानि । तत्र अग्निः इति अन्तोदात्तं सोमः इति आद्युदात्तं प्र इति उदात्तं वः इति अनुदात्तं वीर्यम् इति नीचस्वरितं पदम् ।

नेपाली

नव पदरचनाका उदाहरणहरू क्रमशः उल्लेख गरिएका छन् : अग्निः यस पदमा अन्तोदात्त स्वर रहेको छ । सोमः यस पदमा आद्युदात्त स्वर रहेको छ । प्र यस

पदमा उदात्त स्वर रहेको छ । वः यस पदमा अनुदात्त स्वर रहेको छ । वीर्यं यस पदमा नीचस्वरित स्वर रहेको छ ।

हविषां मध्योदात्तं स्वरितं स्वरितं ।

बृहस्पतिरिति द्व्युदात्तं इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् ॥४७॥

अन्वयः

हविषाम् मध्योदात्तम्, स्वः इति स्वरितम्, बृहस्पतिः इति द्व्युदात्तम्, इन्द्राबृहस्पती इति त्र्युदात्तम् पदम् ।

शब्दार्थः

मध्योदात्तम् = हविषाम् इति पदम्,

स्वरितम् = स्वः इति पदम्,

द्व्युदात्तम् = बृहस्पतिः इति पदम्,

त्र्युदात्तम् = इन्द्राबृहस्पती इति पदम् ।

अर्थः

मध्योदात्तं हविषाम् इति पदम्, स्वरितं स्वः इति पदम्, द्व्युदात्तं बृहस्पतिः इति पदम्, त्र्युदात्तम् इन्द्राबृहस्पती इति पदम् ।

नेपाली

त्यसैगरी हविषां यस पदमा मध्योदात्त स्वर रहेको छ । स्वः यस पदमा स्वरित स्वर रहेको छ । बृहस्पति यस पदमा द्व्युदात्त स्वर रहेको छ । इन्द्राबृहस्पती यस पदमा त्र्युदात्त स्वर रहेको छ । यस प्रकार नौ प्रकारका पदहरू रचना हुन्छन् । यी क्रमशः नौ पदशय्याका उदाहरणहरू हुन् ।

[स्वरोच्चारणकाले हस्तप्रक्षेपविधिः]

अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः ।

स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥४८॥

अन्वयः

अनुदात्तः हृदि ज्ञेयः, उदात्तः मूर्ध्नि उदाहृतः, स्वरितः कर्णमूलीयः, प्रचयः सर्वास्ये स्मृतः ।

शब्दार्थः

अनुदात्तः = निहतः स्वरः, हृदि = हृद्देशे, ज्ञेयः = बोध्यः, उदात्तः = उच्चः स्वरः, मूर्ध्नि = शिरसि, उदाहृतः = कथितः, स्वरितः स्वारः, कर्णमूलीयः = कर्णमूलसमे निर्देश्यः, प्रचयः^{३१} = एकश्रुतिः, सर्वास्ये = मुखसमे स्थाने, स्मृतः = स्मृत्याऽवगतः ।

अर्थः

हृद्देशे करं कृत्वा अनुदात्तस्वर उच्चारणीयः । मूर्धदेशे हस्तं धृत्वा उदात्तस्वर उच्चार्यः । कर्णमूले करं निधाय स्वरितस्वर उच्चार्यः । मुखसमीपदेशे हस्तं निधाय प्रचयः स्वर उच्चार्यः ।

नेपाली

हृदयमा हात राखेर अनुदात्त स्वरको उच्चारण गरिन्छ । मूर्धास्थान वा शिरमा हात राखेर उदात्त स्वरको उच्चारण गरिन्छ । कानको फेदमा हात राखेर स्वरित स्वरको उच्चारण गरिन्छ । मुखको नजिकै हात राखेर प्रचय स्वरको उच्चारण गरिन्छ ।

[मात्राविशेषनिदर्शनानि]

चाषस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं चैव वायसः ।

शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्धमात्रकम् ॥४९॥

अन्वयः

चाषः मात्राम् वदते, वायसः तु द्विमात्रम् चैव शिखी तु त्रिमात्रम्, नकुलः तु अर्धमात्रकम् रौति ।

शब्दार्थः

चाषः = नीलकण्ठः पक्षिविशेषः, मात्राम् = एकमात्रकं शब्दम्, वदते = सम्प्रवदति, वायसः = काकः, तु = हि, द्विमात्रम् = मात्राद्वययुक्तं शब्दम्, च = अपि, एव = हि सम्प्रवदति, शिखी = मयूरः, तु = हि, त्रिमात्रम् = मात्रात्रययुक्तं शब्दम् सम्प्रवदति, नकुलः = बभ्रुः, तु = हि, अर्धमात्रकम् = मात्रार्धकालम्, रौति = शब्दं करोति ।

३१ उदात्तान्निहतः स्वारः स्वरितात्प्रचयो भवेत् ।

उदात्तस्वरितात्पूर्वो न्याय आपद्यते स्वरः ॥ पराङ्कुशशिक्षायाम् ।

अर्थः

नीलकण्ठपक्षी मात्राकालम्, काको द्विमात्राकालम्, मयूरः त्रिमात्राकालम्, नकुलस्तु अर्धमात्राकालं शब्दं करोति ।

नेपाली

नीलकण्ठ नाम गरेको पक्षीले एकमात्रिक स्वरको उच्चारण गर्दछ । कागले द्विमात्रिक स्वरको उच्चारण गर्दछ । मयूरले तीन मात्राकालको स्वर उच्चारण गर्दछ भने न्याउरी मुसाले आधा मात्राको स्वर उच्चारण गर्दछ । यी मात्रा उच्चारणका लागि आवश्यक समयका विषयमा दिइएका उदाहरणहरू हुन् । हामीले वर्णहरू उच्चारण गर्दा उक्त जीवहरूको साधारण ध्वनि सुनेर मात्राहरूको उच्चारण परिज्ञान गर्नु पर्दछ भन्ने दृष्टान्तका लागि यी उदाहरणहरू हुन् ।

[असद्गुरुनिन्दा]

कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।

न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥५०॥

अन्वयः

कुतीर्यात् आगतम् दग्धम् अपवर्णम् भक्षितम् च तस्य पाठे पापाहेः किल्बिषात् मोक्षः न अस्ति ।

शब्दार्थः

कुतीर्यात् = आचारहीनात्, आगतम् = प्राप्तम्, दग्धम् = नीरसमिव (दग्धरज्जु सदृशम्), अपवर्णम् = अपगतवर्णम् (अपभाषितम्), भक्षितम् = अस्पष्टमुच्चारितम् (ग्रस्तपदाक्षरत्वादिदोषयुक्तम्), च = अपि, तस्य = तादृशस्य ब्रह्मणस्य, पाठे = अध्ययने, पापाहेः = दुष्टसर्पादिव, इव = यथा, किल्बिषात् = पापात्, मोक्षः = मुक्तिः, न = नैव, अस्ति = भवति ।

अर्थः

आचरहीनात् अयोग्याद् अध्यापकाद् अधीतं पाठं भस्मसदृशं नीरसमिव अपकृष्टा (अपकृष्ट अर्थं प्रापिता वर्णा यस्य तदपवर्णम्) वर्णविकलनम् अस्पष्टमुच्चारितम् च यद् ब्रह्मज्ञानं वर्तते तस्य पाठे दुष्टसर्पादिव मोक्षः अध्येतुर्नास्ति ।

नेपाली

आचारहीन अयोग्य गुरुबाट प्राप्त ज्ञानलाई डढेर खरानी भए जस्तै नीरस एवं कुनै काम नलाग्ने मानिन्छ। असदुच्चरित वर्णले युक्त भएको र बिचबिचमा अक्षर वा वर्णहरू छोडेर पढेको भक्षण दोषयुक्त पाठले पापबाट मुक्ति मिल्दैन। जसरी दुष्ट सर्पले डसेको मानिसको मुक्ति हुँदैन त्यसै गरी त्यस्ता असद् गुरुबाट अध्ययन गरेको शिष्यको कुनै कल्याण हुँदैन।

[सद्गुरुप्रशंसा]

सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम्।

सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥५१॥

अन्वयः

सुतीर्थात् आगतम् व्यक्तम् स्वाम्नाय्यम् सुव्यवस्थितम् सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तम् ब्रह्म राजते।

शब्दार्थः

सुतीर्थात् = सदाचारनिरतात् योग्याद् अध्यापकात्, आगतम् = प्राप्तम्, व्यक्तम् = स्पष्टतया उच्चरितम्, स्वाम्नाय्यम् = सूपदिष्टं सत्सम्प्रदायशुद्धम्, सुव्यवस्थितम् = सद्गुरुरम्परातोऽवच्छिन्नं स्थितम्, सुस्वरेण = शोभनस्वरयुक्तेन, सुवक्त्रेण = शोभनदन्तोष्ठादिवद्वदनेन, द्विजेन = ब्राह्मणेन, प्रयुक्तम् = उच्चारितम्, ब्रह्म = वेदः, राजते = दीप्यते।

अर्थः

सदाचारनिरतात् योग्याद् गुरोर्विधिनाऽधीतः, स्पष्टः शुद्धरूपेणाऽभ्यस्तः सत्सम्प्रदायशुद्धः, सुव्यवस्थितः, सम्यक् कण्ठस्थीकृतः शोभनस्वरेण शोभनदन्तोष्ठादिवाणीकरणयुतेन द्विजेन समुच्चारितो वेदः दीप्यते।

नेपाली

सदाचारयुक्त सद्गुरुबाट विधिपूर्वक प्राप्त भएको, सुव्यक्त वा स्पष्ट उच्चारण गरिएको, सत्सम्प्रदायरक्षित गुरुरम्पराबाट उपदेश गरिएको शुद्ध, सुव्यवस्थित एवं समुचित उदात्तादि सुस्वरयुक्त कण्ठादिस्थान प्रयोग गरेर ब्राह्मणद्वारा समुच्चारित ज्ञानले समाज सुशोभित हुन्छ।

[अशुद्धोच्चारणे हानिः]

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥५२॥

अन्वयः

स्वरतः वा वर्णतः हीनः मिथ्याप्रयुक्तः मन्त्रः तम् अर्थम् न आह । स वाग्वज्रः स्वरतः अपराधात् इन्द्रशत्रुः यथा यजमानम् हिनस्ति ।

शब्दार्थः

स्वरतः = स्वरेण, वा = अथवा, वर्णतः = वर्णेन, हीनः = रहितः, मिथ्याप्रयुक्तः = अशुद्धोच्चारितः, मन्त्रः = कार्यसमवेतार्थस्मारको मन्त्रः, तम् = अभीक्षिप्तम्, अर्थम् = अभिधेयम्, न = नैव, आह = कथयति, सः = तथा उच्चरितो मन्त्रः, वाग्वज्रः = वाणीरूपः वज्रो भूत्वा, स्वरतः = स्वरकृतात्, अपराधात् = दोषात्, इन्द्रशत्रुः = इन्द्रशत्रुशब्दः, यथा = इव, यजमानम् = अनुष्ठातारम्, हिनस्ति = नाशयति ।

अर्थः

स्वरेण, वर्णेन वा रहितः मन्त्रः मिथ्याप्रयुक्तः सन् तम् अभीक्षिततमर्थं न कथयति । स मन्त्रो वाग्वज्रं भूत्वा यजमानं नाशयति । यथा स्वरस्य अपराधात् स्वरकृतदोषात् इन्द्रशत्रुशब्दो विपरीतार्थकस्वरप्रयोगेणानिष्टम् एवाकरोत् ।

अत्रेदमवधेयम्- पुरा किल विश्वरूपनामके त्वष्टुः पुत्रे इन्द्रेण निहिते रुष्टस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान् । तत्रेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति मन्त्र ऊहितः । तत्र तत्पुरुषप्रयुक्तान्तोदात्तत्वे कर्तव्ये बहुव्रीहिप्रयुक्त आद्युदात्त ऋत्विजा प्रयुक्त इत्यर्थान्तराभिधानादिन्द्रेण सोऽपि हत इति ।

नेपाली

स्वरले हीन भएको अथवा वर्णले हीन भएको अशुद्ध मन्त्र उच्चारण गर्नु हुँदैन । यदि अशुद्ध उच्चारण गरेमा त्यस मन्त्रले उल्टो फल दिने हुन्छ । अर्थात् अनर्थकारी हुन्छ । त्यो अशुद्ध मन्त्र एउटा वाणीको वज्र बन्दछ र अनुष्ठाता यजमानलाई नै हानी गर्दछ । इन्द्रशत्रु यो शब्दमा विपरीत ध्वनिको प्रयोग भएका कारण अनिष्ट भएको थियो ।

यस प्रसङ्गमा एउटा कथा छ-

कुनै एक समयमा इन्द्रले त्वष्टा ऋषिका पुत्र विश्वरूपलाई कारणवश मारेका थिए । पुत्रलाई मारेका कारण त्वष्टा ऋषि रिसले क्रुद्ध भएर इन्द्रलाई नै मार्न सक्ने पुत्र प्राप्तिको अभिलाषा राखेर अभिचार यज्ञ आरम्भ गरे । यज्ञमा ऋत्विक्हरूले इन्द्रशत्रुर्विवर्धस्व भन्ने मन्त्रको प्रयोग गरे । यहाँ तत्पुरुष समास प्रयुक्त अन्तोदात्त मन्त्रोच्चारणको प्रयोग गर्नु पर्नेमा ऋत्विक्हरूले आद्युदात्त प्रयोग गरे जसले गर्दा बहुव्रीहि समासजन्य अर्थ हुन गयो । इन्द्रः शत्रुः अर्थात् शातयिता मारको यस्य सः, विवर्धस्व यस्तो अर्थ हुन गयो । यस यज्ञबाट एक अत्यन्त शक्तिशाली वृत्र नाम गरेको राक्षस उत्पन्न भयो जसलाई वृत्रासुर भनिन्छ । पछि ऊ शक्तिशाली भएपनि इन्द्रबाट मारियो । यहाँ शत्रु शब्दको अर्थ यौगिक लिनुपर्दछ । जसको शातयिता अर्थ हो रूढ अर्थले केवल प्रतिद्वन्द्वी वा वैरी भन्ने अर्थ बुझिँदा तत्पुष वा बहुव्रीहि कुनै पनि समासजन्य अर्थ एउटै हुन जान्छ । त्यसकारण मन्त्रहरूको उच्चारण गर्दा उदात्तादि स्वर, वर्ण, मात्र, स्थान, करण आदि मिलाएर शुद्धसँग उच्चारण गर्नु पर्दछ अन्यथा उक्त मन्त्रले उल्टै अनुष्ठान कर्तालाई नै आघात गर्दछ ।

अवक्षरमनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।

अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥५३॥

अन्वयः

अवक्षरम् अनायुष्यम्, विस्वरम् व्याधिपीडितम्, अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रम् मस्तके पतति ।

शब्दार्थः

अवक्षरम् = दुष्टाक्षरम्, अनायुष्यम् = आयुर्नाशकं भवति, विस्वरम् = विकृतस्वरं स्वररहितं वा, व्याधिपीडितम् = रोगाक्रान्तं भवति, अक्षता = कुण्ठितः, शस्त्ररूपेण = शस्त्ररूपं गृहीत्वा, वज्रम् = वज्ररूपम् सत्, मस्तके = उच्चारयितुः शिरसि, पतति = निपतति ।

अर्थः

दुष्टाक्षरं आयुर्नाशकं भवति । स्वररहितम् अधीतं वेदः व्याधिना पीडितो भवति । अक्षता शस्त्ररूपेण कुण्ठितशस्त्ररूपं ब्रह्म वज्ररूपो भूत्वा उच्चारयितुः मस्तके पतति । अर्थात् भ्रष्टाक्षरयुत-वर्णविकलतया पठितो वेदः पाठकस्य आयुर्नाशं करोति । स्वरविकारेण

पठितो वेद उच्चारयितारं व्याधिना पीडितं करोति । उच्चारणविकृता कुण्ठितब्रह्मरूपं कुलिशं शस्त्ररूपं गृहीत्वा उच्चारयितुः शिरसि निपतति ।

नेपाली

अक्षरले भ्रष्ट भएको अशुद्ध पाठ गर्दा पाठकको आयु नाश हुन्छ । स्वरले भ्रष्ट भएको पाठ उच्चारण गर्नले उच्चारण कर्तालाई व्याधिजन्य पीडा हुन्छ । यसरी अक्षरले भ्रष्ट र स्वरले हीन भएको दुषित एवं कुण्ठित शास्त्ररूप पाठ वज्ररूप शस्त्र बनेर पाठकको शिरमा प्रहार गर्दछ ।

[हस्तस्वरनिर्देशनस्यावश्यकता]

हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।

ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥५४॥

अन्वयः

यः हस्तहीनम् स्वरवर्णविवर्जितम् अधीते तु ऋग्यजुःसामभिः दग्धः वियोनिम् अधिगच्छति ।

शब्दार्थः

यः = पाठकः, हस्तहीनम् = स्वरसङ्केताय हस्तमुद्राविहीनम्, स्वरवर्णविवर्जितम् = उदात्तादिभिः स्वरैः अकारादिभिः वर्णैः विवर्जितम्, अधीते = पठति, तु = हि, ऋग्यजुःसामभिः = ऋग्यजुःसामभिर्वेदैः तत्स्वरूपेणाग्निना, दग्धः = जलति तत्पश्चात्, वियोनिम् = नीचयोनियम्, अधिगच्छति = प्राप्नोति ।

अर्थः

यो पाठकः उदात्तादि स्वरसङ्केताय हस्तमुद्राप्रदर्शनविहीनम्, उदात्तानुदात्तादिभिस्वरैः अकारादिभिर्वर्णैश्च विवर्जितं वेदपाठं करोति तु ऋग्यजुःसामभिर्वेदैस्तत्स्वरूपेणाग्निना दग्धो भूत्वा श्व-सूकर-पशु-मृग-पक्षि-सरीसृप-कीट-कृमि-स्थावरविशेषादि नीचयोनियम् अधिगच्छति ।

नेपाली

जुन पाठकले उदात्तादि स्वरलाई सङ्केत गर्ने हस्तमुद्राहरूको प्रदर्शन नगरिकन र उदात्त अनुदात्त आदि स्वरहरू एवं अकारादि वर्णहरूको शुद्ध उच्चारण नगरिकन अशुद्ध तथा भ्रष्टपाठ गर्दछ भने निश्चित रूपमा त्यो पाठक ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेदका अग्निरूपी ज्वालामा जलेर अन्तिममा कुरुर, सुँगुर, पशु, मृग, पन्छी, सर्प, कीरा आदि जस्ता नीच योनीमा जन्म लिनु पर्दछ ।

ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥५५॥

अन्वयः

यः स्वरवर्णार्थसंयुतम् हस्तेन वेदम् अधीते, ऋग्यजुःसामभिः पूतः (सः) ब्रह्मलोके महीयते ।

शब्दार्थः

यः = पाठकः, स्वर-वर्ण-अर्थ-संयुतम् = उदात्तादिभिः स्वरैः, अकारादिभिः वर्णैः, अर्थज्ञानेन च सहितम्, हस्तेन = हस्तस्वरमुद्राप्रदर्शनपूर्वकम्, वेदम् = आम्नायम्, अधीते = पठति, ऋग्यजुःसामभिः = ऋग्यजुःसामभिर्वेदैः, पूतः = परिशुद्धः, सः = वेदाध्येता पाठकः, ब्रह्मलोके = परमेष्ठिभुवने, ब्राह्मणसमाजे वा, महीयते = पूज्यते ।

अर्थः

यो पाठकः उदात्तानुदात्तादिभिः स्वरैः, अकारादिभिः वर्णैः, अर्थज्ञानेन च सहितं तथा हस्तकृतस्वरमुद्राप्रदर्शनपूर्वकञ्च वेदं पठति सः पाठकः ऋग्यजुःसामभिः पूतः सन् ब्रह्मलोके ब्राह्मणसमाजे वा पूजितो भवति ।

नेपाली

जसले उदात्त अनुदात्त आदि स्वरहरू र अकारादि वर्णहरूको शुद्धरूपमा उच्चारण गर्दै मन्त्रको अर्थज्ञानपूर्वक हस्तस्वरमुद्रा प्रदर्शन गर्दै वेदको अध्ययन वा पाठ गर्दछ त्यो पाठक ऋग्वेद यजुर्वेद र सामवेद जस्ता वेदहरूले पवित्र भएर विधाता ब्रह्मलोकमा अथवा ब्राह्मणसमाजमा पूजित हुन्छ ।

[शिक्षाशास्त्रस्य परम्परा]

शाङ्करः शाङ्करीं प्रादाद्दाक्षीपुत्राय धीमते ।

वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥५६॥

अन्वयः

शाङ्करः वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य शाङ्करीम् देवीम् वाचम् धीमते दाक्षीपुत्राय प्रादात् इति स्थितिः ।

शब्दार्थः

शाङ्करः = महेश्वरः, वाङ्मयेभ्यः = श्रुतिस्मृतिपुराणादिभ्यः, समाहृत्य = सारं सङ्गृह्य, शाङ्करीम् = शाङ्करसम्बद्धाम्, देवीम् = द्योतनशीलाम्, वाचम् = वर्णसमाम्नायरूपां वाणीं व्याकरणविद्यां वा, धीमते = बुद्धियुताय, दाक्षीपुत्राय = पाणिनये, प्रादात् = ददौ, इति = एवम्, स्थितिः = निश्चयः ।

अर्थः

कल्याणकारकः शङ्करः श्रुतिस्मृतिपुराणादिभ्यो वाङ्मयेभ्यः सङ्क्षिप्तं सारं सङ्गृह्य कल्याणकारिणीं द्योतनशीलां वर्णसमाम्नायरूपां वाणीं व्याकरणविद्यां वा दाक्षीसुताय पाणिनये प्रदत्तवानिति पाणिनीयवैयाकरणजगति प्रसिद्धोऽस्ति ।

नेपाली

कल्याणकारक भगवान् शङ्करले वेदादि समस्त वाङ्मयदेखि वाग्वरूपी वाग्देवीलाई समाहरण गरी आफ्नो शाङ्करीविद्या व्याकरणशास्त्रलाई प्रतिभाशाली व्यक्ति दाक्षीका पुत्र पाणिनिलाई प्रदान गरेका थिए भन्ने विश्वास पाणिनीय सम्प्रदायका वैयाकरणहरूमा पाइन्छ ।

[ग्रन्थान्ते मङ्गलाचरणम्]

येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥

कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥५॥

अन्वयः

येन महेश्वरात् अक्षरसमाम्नायम् अधिगम्य कृत्स्नम् व्याकरणम् प्रोक्तम् तस्मै पाणिनये नमः ।

शब्दार्थः

येन = पाणिनिना, महेश्वरात् = शङ्करात्, अक्षरसमाम्नायम् = वर्णसमाम्नायम् अइउण् इत्यादि चतुर्दशसूत्रसमूहं व्याकरणशास्त्रं वा, अधिगम्य = ज्ञात्वा, कृत्स्नम् = धातुपाठगणपाठादिसहितं सम्पूर्णम्, व्याकरणम् = व्याकरणशास्त्रम्, प्रोक्तम् = कथितम्, तस्मै = परोपकर्त्रे, पाणिनये = पाणिनये मुनये, नमः = प्रणामः क्रियते ।

अर्थः

शङ्कराद् वर्णसमाम्नायचतुर्दशसूत्राणि प्राप्य येन सम्पूर्णं व्याकरणशास्त्रं प्रोक्तं तस्मै परोपकर्त्रे पाणिनये मुनये नमः क्रियते ।

नेपाली

भगवान् महेश्वरबाट अइउण् आदि गरिएका चौध सूत्रहरूलाई प्राप्त गरेर यिनै सूत्रहरूलाई आधार मानी जसले सम्पूर्ण व्याकरणशास्त्रको उपदेश गर्नुभयो त्यस्ता परोपकारी पाणिनि मुनिलाई सादर नमस्कार छ ।

तमश्चाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥५८॥

अन्वयः

येन विमलैः शब्दवारिभिः पुंसाम् गिरः धौताः अज्ञानजम् तमः च भिन्नम् तस्मै पाणिनये नमः ।

शब्दार्थः

येन = पाणिनिना, विमलैः = स्वच्छैः, शब्दवारिभिः = शब्दरूपैः जलैः, पुंसाम् = जनानाम्, गिरः = वाचः, धौताः = प्रक्षालिताः, अज्ञानजम् = अज्ञानजन्यम्, तमः = अन्धकारम्, च = अपि, भिन्नम् = नाशितम्, तस्मै = परोपकर्त्रे, पाणिनये = पाणिनिमुनये, नमः = प्रणामः क्रियते ।

अर्थः

येन शुद्धपदवाक्यरूपैः शब्दवारिभिः जनानां वचनानि विमलानि कृतानि, अज्ञानजन्य तमः च निराकृतः, तस्मै परोपकर्त्रे पाणिनये मुनये नमः क्रियते ।

नेपाली

शब्दशास्त्ररूपी स्वच्छ, शुद्ध एवं पवित्र जलले मनुष्यहरूका मलीन वाणीलाई जसले पखाल्नु भएको थियो र शब्दरूपी प्रकाशद्वारा अज्ञानरूपी अन्धकारको नाश पनि गर्नु भएको थियो त्यस्ता परोपकारी ऋषितुल्य पाणिनिलाई नमस्कार छ ।

अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ॥

चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥५९॥

अन्वयः

येन ज्ञानाञ्जनशलाकया अज्ञानान्धस्य लोकस्य चक्षुः उन्मीलितम् तस्मै पाणिनये नमः ।

शब्दार्थः

येन = पाणिनिना, ज्ञानाञ्जनशलाकया = ज्ञानमेव अञ्जनशलाका तथा, अज्ञानान्धस्य = अज्ञानेन अन्धस्तस्य, लोकस्य = जनस्य, चक्षुः = लोचनम्, उन्मीलितम् = उद्घाटितम्, तस्मै = परोपकर्त्रे, पाणिनये = पाणिनिमुनये, नमः = प्रणामः क्रियते ।

अर्थः

येन ज्ञानाञ्जनशलाकया ज्ञानमेवाञ्जनशलाका काष्ठखण्डेन तथा अज्ञानेन अन्धस्तस्य लोकस्य चक्षुः येन उन्मीलितम् तस्मै परोपकर्त्रे पाणिनये मुनये नमः क्रियते ।

नेपाली

अज्ञानले अन्धा भएका मानिसका आँखाहरूलाई ज्ञानरूपी अञ्जनयुक्त दाउराको छेस्कोद्वारा जसले आँखा उघारिदिनु भएको थियो त्यस्ता परोपकारी पाणिनिलाई नमस्कार छ ।

[शिक्षाप्रयोजनमधिकारिनिरूपणञ्च]

त्रिनयनमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत् प्रयतश्च सदा द्विजः ॥

स भवति धनधान्यकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुते दिवि ॥६०॥

अन्वयः

प्रयतः त्रिनयनमुखनिःसृताम् इमाम् यः द्विजः सदा पठेत् सः इह धनधान्यकीर्तिमान् भवति, दिवि अतुलम् सुखम् च समश्नुते ।

शब्दार्थः

प्रयतः = प्रयत्नतः सावधानमनाः (इन्द्रियजित्सन्), त्रिनयनमुखनिःसृताम् = महेश्वरस्य मुखात् निःसृताम्, इमाम् = सम्प्रत्युपदिष्टां शिक्षाम्, यः द्विजः = यो ब्राह्मणः, सदा = सर्वदा, पठेत् = अधीयीत, सः = द्विजः, इह = एतस्मिन् लोके, धनधान्यकीर्तिमान् = हिरण्यान्यशोयुक्तः, भवति = जायते, दिवि = द्युलोके, अतुलम् = अनन्यसदृशम्, सुखम् = आनन्दम्, समश्नुते = प्राप्नोति ।

अर्थः

त्रिनयनमभिमुखनिःसृतां इमां शिक्षां यो द्विजः प्रयतः इन्द्रियजित्सन् पठेत् । स इह लोके धनधान्यकीर्तियुतो भवति । दिवि अतुलं सुखं मोक्षञ्च समश्नुते ।

नेपाली

त्रिनेत्रधारी भगवान् महेश्वरका मुखबाट निस्किएको यस शिक्षाशास्त्रलाई जुन ब्राह्मणले इन्द्रिय निग्रहपूर्वक मन, वचन र कर्मले दत्तचित्त भई पाठ गर्दछ त्यो पाठक यस लोकमा धन, धान्य र कीर्तिले विभूषित भई सम्मानित हुन्छ र मृत्यु पश्चात् स्वर्गादि लोकमा अतुल्य सुखको पनि भोग गर्दछ ।

अथशिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा
गीत्यचोऽस्पृष्टोदात्तं चाषस्तु शङ्कर एकादश ॥

इयं शिक्षा एकादशखण्डात्मिकाऽस्ति ।

क्र.सं.	खण्डः	खण्डनिर्धारणं श्लोकं देखि श्लोक सम्भ
१	अथ शिक्षामित्यादिकः प्रथमः खण्डः ।	अथ शिक्षाम् (श्लोक १) देखि पहिलो खण्ड ।
२	आत्मेत्यादिको द्वितीयः खण्डः ।	आत्मा बुद्ध्या (श्लोक ६) देखि दोस्रो खण्ड ।
३	उदात्तश्चेत्यादिकः तृतीयः खण्डः ।	उदात्तश्चाऽनुदात्तश्च (श्लोक ११) देखि तेस्रो खण्ड ।
४	हकारमित्यादिकः चतुर्थः खण्डः ।	हकारं पञ्चमैर्युक्तम् (श्लोक १६) देखि चौथो खण्ड ।
५	स्वराणामित्यादिकः पञ्चमः खण्डः ।	स्वराणामूष्मणां चैव (श्लोक २१) देखि पाँचौ खण्ड ।
६	यथेत्यादिकः षष्ठः खण्डः ।	यथा सौराष्ट्रिका नारी (श्लोक २६) देखि छैटौ खण्ड ।
७	गीतीत्यादिकः सप्तमः खण्डः ।	गीती शीघ्री (श्लोक ३२) देखि सातौ खण्ड ।
८	अचोऽस्पृष्टा इत्यादिकोऽष्टमः खण्डः ।	अचोऽस्पृष्टाः (श्लोक ३८) देखि आठौ खण्ड ।
९	उदात्तमित्यादिको नवमः खण्डः ।	उदात्तमाख्याति (श्लोक ४३) देखि नवौ खण्ड ।
१०	चाषस्त्वित्यादिको दशमः खण्डः ।	चाषस्तु वदते (श्लोक ४९) देखि दशौ खण्ड ।
११	शङ्करः इत्यादिक एकादशः खण्डः ।	शङ्करः शाङ्करीम् (श्लोक ५६) देखि एघारौ खण्ड ।

इत्येकादश खण्डा सन्ति । तत्र च प्रतिखण्डं पञ्चश्लोकाः इति सङ्कलनेन पञ्चपञ्चाशत् श्लोका एतस्यां शिक्षायां मूलरूपेण स्थिताः । तदतिरिक्ताः पञ्चश्लोकाः प्रक्षिप्ता इति केचन मन्यन्ते ।

इति पाणिनीयशिक्षायावृद्धपाठः समाप्तः ।

यसरी पाणिनीय-शिक्षालाई एघार खण्डमा विभाजन गरिएको पाइन्छ । प्राचीन केही आचार्यहरूले प्रत्येक खण्डमा पाँच-पाँच वटा श्लोकहरू रहेको मान्दछन् । त्यही मतानुसार जम्मा पचपन्न वटा श्लोक हुने भए । यसका अतिरिक्त पाँच श्लोकहरू प्रक्षिप्त श्लोक हुन् भन्ने उनीहरूको मत रहेको छ ।

पाणिनीय-शिक्षा वृद्धश्लोकपाठको संस्कृत र नेपाली भाषाको व्याख्या ग्रन्थ समाप्त हुन्छ ।

परिशिष्टम्

१. पाणिनीयशिक्षा-मूलपाठः

[वर्णसमाम्नायः]

अइउण् ॥१॥ ऋलृक् ॥२॥ एओङ् ॥३॥ ऐऔच् ॥४॥ हयवरट् ॥५॥ लण् ॥६॥
वमडणनम् ॥७॥ भ्रभन् ॥८॥ घढघष् ॥९॥ जबगडदश् ॥१०॥ खफछठथचटतव्
॥११॥ कपय् ॥१२॥ शषसर् ॥१३॥ हल् ॥१४॥

[वर्णसङ्ख्या]

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।
यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥१॥
अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥
दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥२॥

[वर्णोत्पादो वर्णविभागश्च]

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥३॥
मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥४॥
कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥
तारं तार्तीयसवनं शीर्षर्ण्यं जागतानुगम् ॥५॥
सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥६॥
स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥७॥

[स्वरत्रयं कालत्रयञ्च]

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ।
ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥८॥

[उच्चारणस्थानानि]

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥९॥
 हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।
 औरस्वं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१०॥
 कण्ठ्यावहाविच्युशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
 स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥११॥
 जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।
 ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥१२॥
 अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ।
 एकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १३॥
 अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।
 उपध्मानीय ऊष्मा च जिह्वामूलीयनासिके ॥१४॥
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥
 अलाबुवीणानिर्घोषोऽदन्तमूल्यः स्वराननु ॥१५॥
 अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हरोः शषसेषु च ॥

[प्रयत्नभेदाः]

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ॥१६॥
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता

[अनुप्रदान-भेदाः]

निबोधानुप्रदानतः ॥

जमोऽनुनासिका नट्यो नादिनो हभ्रषः स्मृताः ॥१७॥
 ईषन्नादा यणो जश्च श्वासिनस्तु खफादयः ॥
 ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते ॥१८॥

[इति मनमोहनघोषसम्पादित अष्टादशकारिकात्मकः पाणिनीयशिक्षायाः मूलपाठः ।]

२. अग्निपुराणप्रोक्ता शिक्षा

शिक्षानिरूपणम्

अग्निरुवाच-

वक्ष्ये शिक्षां त्रिषष्टिः स्युर्वर्णा वा चतुरा(र)धिकाः ।

स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ॥१॥

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ।

अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥२॥

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च ।

रङ्गश्च खे अरं प्रोक्तं हकारः पञ्चमैर्युतः ॥३॥

अन्तस्थाभिः समायुक्त औरस्त्यः कण्ठ्य एव सः ।

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ॥४॥

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ।

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥५॥

प्रातः सवनयोगं तु च्छन्दो गायत्रमाश्रितम् ।

कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥६॥

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ।

सोदीर्णो मूर्धन्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥७॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ।

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नार्थप्रदानतः ॥८॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥९॥

अनुस्वारो विसर्गश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१०॥

यद्यो भावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥११॥

कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।

एवमुच्चारणं पापमेवमुच्चारणं शुभम् ॥ १२॥
 सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ १३॥
 न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ।
 गद्गदो बद्धजिह्वश्च न वर्णान्वक्तुमर्हति ॥ १४॥
 यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाऽव्यक्ता नातिपीडिताः ॥ १५॥
 सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ।
 उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥ १६॥
 ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अपि(चि) ।
 कण्ठ्या कु(व)हाविच्युशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ॥ १७॥
 स्युर्मूर्धन्या ऋदुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ।
 जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥ १८॥
 ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठ्यौ(ण्ठो)ष्ठ्यौ स्मृतौ ।
 अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ॥ १९॥
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ।
 अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमाः(म)स्पृष्टाः शलः स्मृताः ॥ २०॥
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधान् प्रदानतः ।
 अमोऽनुनासिका नहो(हौ) नादिनो हभ्रषः स्मृताः ॥ २१॥
 ईषन्नादो(दा) यणश्चैव श्वासिनश्च खफादयः ॥
 ईषच्छ्वासं शरं विद्याद्गोर्धामैतत्प्रचक्षते ॥ २२॥
 इत्यादिमहापुराण आग्नेये शिक्षानिरूपणं नाम षट्त्रिंशदधिकत्रिंशततमोऽध्यायः ॥ ३३६॥
 (पृ. ४१९, ४२०) ।

[श्रीमद्द्वैपायनमुनिप्रणीतम्, अग्निपुराणम्, आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः, ग्रन्थाङ्कः ४१,
 सम्पादकः, हरिनारायण आपटे, (आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम्) आनन्दाश्रममुद्रणालये
 आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितम् । शालिवाहनशकाब्दाः १८२२, ख्रिस्ताब्दाः १९००।]

३. पञ्जिका-सहिता

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।
 शास्त्रानुपूर्वं तद् विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥
 प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।
 पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥
 त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भवतो मताः ।
 प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥
 स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ।
 यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४॥
 अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥
 दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥
 आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥
 मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥
 मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
 प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥
 कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥
 तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥
 सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥
 वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥
 स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥
 इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तं निबोधत ॥१०॥
 उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥
 ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥
 अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
 जिह्वामूलं च दन्तश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१२॥
 कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।
 स्युर्मूर्धन्या ऋदुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥१३॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ।
 एऐ तु कण्ठतालव्या ओऔ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥१४॥
 अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ।
 ऐकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥१५॥
 अनुस्वारयमानां च नासिका स्थानमुच्यते ।
 उपध्मानीय ऊष्मा च जिह्वामूलीयनासिके ।
 अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभाजिनः ॥१६॥
 अलाबुवीणानिर्घोषोऽदन्तमूल्यः स्वराननु ।
 अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हरोः शषसेषु च ॥१७॥
 अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शरस्तथा ।
 शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥१८॥
 जमोऽनुनासिका नट्यो नादिनो हभ्रषः स्मृताः ।
 ईषन्नादा यण्जशस्तु श्वासिनस्तु खफादयः ॥
 ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते ॥१९॥
 मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥२०॥
 शङ्करः शाङ्करी प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते ॥
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥२१॥
 येनाऽक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ॥
 कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥२२॥
 त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमां य इह पठेत् प्रयतः सदा द्विजः ॥
 स भवति पशुपुत्रकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुतेऽमुत्र ॥२३॥
 इति वेदाङ्गशिक्षापञ्जिका समाप्ता ॥

[खनगणोपनाम्ना जीवरामभट्टात्मजबेकटेशेन १८२८ तमे वैक्रमाब्दस्य जे

ष्ठशुक्लद्वादशीतिथौ लिखितमिदं शिक्षापञ्जिकापाठः ।]

४. शिक्षाप्रकाश-सहिता

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद् विद्याद् यथोक्तं लोकवेदयोः ॥१॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥२॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥३॥

स्वराः विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशति ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४॥

अनुस्वारो विसर्गश्च ँक ँपौ चापि पराश्रितौ ॥

दुस्स्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च ॥५॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनोयुङ्क्ते विवक्षया ॥

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥६॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥

प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥७॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम् ॥

तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम् ॥८॥

सोदीर्णो मूर्ध्यभिहितो वक्त्रमापद्य मारुतः ॥

वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः ॥९॥

स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः ॥

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥१०॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः ॥

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥११॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋषभधैवतौ ।

स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥१२॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्तश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥१३॥

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गतिरष्टविधोष्मणः ॥१४॥

यद्योभावप्रसन्धानमुकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्तं तादृशं विद्याद् यदन्यद् व्यक्तमूष्मणः ॥१५॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरसं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥१६॥

कण्ठ्यावहाविच्युयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू ।

स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः ॥

जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः ॥१७॥

अलाबुवीणानिर्घोषो दन्तमूल्यः स्वराननु ।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं हरोः शषसेष्वपि ॥१८॥

यथा सौराष्ट्रिका नारी तक्रं इत्यभिभाषते ।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरौ इव खेदया ॥

ए ऐ तु कण्ठतालव्या ओ औ कण्ठोष्ठ्यौ स्मृतौ ॥१९॥

अर्धमात्रा तु कण्ठ्यस्य ऐकारौकारयोर्भवेत् ।

ऐकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ २०॥

उपध्मानीय ऊष्मा च जिह्वामूलीयनासिके ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥२१॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥२२॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ २३॥

अमोऽनुनासिका नह्यो नादिनो हभ्रषः स्मृताः ।
 ईषन्नादा यण्जशश्च श्वासिनस्तु खफादयः ।
 ईषच्छ्वासांश्चरो विद्याद् गोर्धामैतत् प्रचक्षते ॥२४॥
 कुतीर्थादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।
 न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव किल्बिषात् ॥२५॥
 सुतीर्थादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजति ॥२६॥
 न करालो न लम्बोष्ठो नाव्यक्तो नानुनासिकः ।
 गद्गदो बद्धजिह्वाश्च प्रयोगान् वक्तुमर्हति ॥२७॥
 यथा व्याघ्री हरेत्पुत्रान्द्रष्टाभिर्न च पीडयेत् ।
 भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥२८॥
 एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ॥
 सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥२९॥
 अभ्यासार्थे द्रुतां वृत्तिं प्रयोगार्थे तु मध्यमाम् ॥
 शिष्याणामुपदेशार्थे कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम् ॥३०॥
 शङ्करः शाङ्करीं प्रादाद् दाक्षीपुत्राय धीमते ॥
 दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्याहृतं भुवि ।
 रत्नभूतमिदं शास्त्रं पृथिव्यां सम्प्रकाशितम् ॥३१॥
 त्रिनयनमुखनिस्सृतामिमां य इह पठेत् प्रयतः सदा द्विजः ॥
 स भवति पशुपुत्रकीर्तिमान् सुखमतुलं च समश्नुते दिवि दिवीति ॥३२॥
 इति शिक्षाप्रकाशः समाप्तः ॥

[संवत् १८४३ पिङ्गलाब्दे जेष्ठे शुक्लप्रतिपदि दशहरारम्भदिने श्रीकाश्यां
 श्रीदुर्गध्विनायकसन्निधौ ब्रह्मोपनाम्ना खण्डभट्टात्मजगोविन्देन लिखितमिदम् ।]

सन्दर्भग्रन्थसूची

- अग्निपुराणम्, सम्पादकः, हरिनारायण आपटे, (आनन्दाश्रमस्थपण्डितैः संशोधितम्) आनन्दाश्रममुद्रणालये आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा प्रकाशितम्, शालिवाहनशकाब्दाः १८२२।
- चतुर्वेदी, श्रीरामाधीनः, संस्कृतभाषाविज्ञानम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन २००५।
- दीक्षितः, भट्टोजिः, सिद्धान्तकौमुदी, बालमनोरमा टीका, भाग १, सम्पादक गोपालदत्त पाण्डेय, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, चतुर्थ संस्करण १९९९।
- दुर्गासिंहः, कातन्त्रव्याकरणवृत्तिः, चौखम्बा विद्या भवन, पुनमुद्रित संस्करण १९९३।
- पतञ्जलिः, व्याकरणमहाभाष्यम्, नवाहिनक, सम्पादक, मधुसुदन प्रसाद मिश्र, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन, पुनमुद्रित संस्करण २००३।
- पाणिनिः, अष्टाध्यायीसूत्रपाठः, सं. पण्डितश्रीरामगोविन्दशुक्लः, वाराणसी : वाराणसेयसंस्कृतसंस्थानम्, वि.सं. २०४०।
- पाणिनीयशिक्षा, (व्याख्या.) आचार्यः शिवराज कौण्डिन्यायनः, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन, २००४।
- त्रिनयनाख्येन संस्कृतभाष्येण चिन्तामणिनाम्ना हिन्दीभाषान्तरेण च विभूषिता, भाष्यकारः वच्चुलालः अवस्थी, उज्जयिनः : श्रीनिवासरथः, उज्जयिनीस्थ कालिदास अकादेमी, वि.सं. २०५०।
- प्रदीपसंस्कृतव्याख्या, व्याख्याकारः रुद्रप्रसादशर्मा, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, १९८५।
- बेचनरामत्रिपाठी (परिसंशोधकः) बनारस : ब्रजभूषण दास और कम्पनी, सन् १८७७।
- फाटकः, मधुकरः, पाणिनीयशिक्षायाः शिक्षान्तरैः सह समीक्षा, रामेश्वरशर्मा सम्पा., वाराणसी : ग्रन्थकर्त्रा प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः, वि.सं. २०२९।
- भट्टः, नागेशः, परमलघुमञ्जूषा चतुर्थसंस्करणं, नित्यानन्द पर्वतीय (टीप्पणीकारः), अलखदेव शर्मा (व्याख्याकार), वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वि.सं. २०४६।

- भट्टहरिः, वाक्यपदीयम्, (ब्रह्मकाण्डम्) सूर्यनारायण शुक्ल (व्याख्याकार),
वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, १९७५ ई. ।
- मीमांसक, युधिष्ठिर, शिक्षासूत्राणि, अजमेर : भारतीय-प्राच्यविद्या-प्रतिष्ठान, विक्रमसंवत्
२०२४ ।
- शिक्षासंग्रहः, रामप्रसादत्रिपाठी (सङ्कलयिता सम्पादकश्च), वाराणसी :
हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी, प्रकाशनाधिकारी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-
विश्वविद्यालयस्य, वि.सं. २०४६ ।
- PANINIYA SIKSA THE SIKSA VEDANGA ascribed to PANINI, By
Manomohan Ghosh, University of Calcutta, 1938

विद्यार्थी पुस्तक भण्डार्

प्रकाशक तथा वितरक

कमलपोखरी/भोटाहिटी, काठमाडौं

